

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
MUQIMIY NOMIDAGI QO'QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI**

**Boshlang'ich sinflarda
ona tili o'qitish
metodikasi**

F. Maxkamov

Q O' Q O N – 2 0 0 8

ONA TILI O'QITISH METODIKASI – PEDAGOGIK FAN
Ona tili o'qitish metodikasining predmeti. Boshqa fanlar bilan aloqasi. DTS
talablari, mohiyati

Reja:

1. Ona tili o'qitish metodikasi fanining predmeti va vazifalari.
2. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fanining asosiy bo'limlari.
3. Ona tili o'qitish metodikasi fanining boshqa fanlar bilan aloqadorligi.
4. Pedagogika, psixologiya, umumdidaktika, ona tili, o'zbek adabiyoti fanlari bilan aloqasi.

Adabiyotlar:

Ona tili o'qitish metodikasi – pedagogik va amaliy fan. Chunki u nazariyaga asoslanib o'quvchilarni o'qitish, tarbiyalash, o'stirishning amaliy vazifalarini bajaradi.

Ona tili o'qitish metodikasi fani ta'lim berish sharoitida ona tilini egallash, ya'ni nutqni, o'qish va yozishni, fonetika, grammatika bilib olish jarayoni hisoblanadi.

Ona tilidan ko'nikma va malakalarni shakllantirish, til xaqidagi fanning ilmiy tushunchalar sistemasini o'zlashtirish qonuniyatlarini o'rganadi, til o'rganishning eng qulay metod va usullarini izlaydi.

Ona tili o'qitish metodikasi amaliy fan sifatida uch vazifani bajaradi:

1. Nimani o'qitish kerak? savoliga javob beradi, ya'ni boshlang'ich sinf uchun dasturlar ishlab chiqadi, darslik va o'quv qo'llanmalarni yaratib beradi. Ularning samaradorligi va muvofiqligini doimiy tekshirib boradi.

2. Qanday o'qitish kerak? savoliga ta'lim berishning metodlari, metodik usullar, mashqlar sistemasi, qo'llanmani tatbiq etish tavsiyanomalarini, yozma ish, amaliy ishlar sistemasini, dars, uning turlarini ishlab javob beradi.

3. Nega xuddi mana shunday o'qitish kerak? Bunda ilmiy nuqtai nazardan eng foydali metodlarni o'rganish, tanlash, asoslash, tavsiyalarni eksperimental tekshirish vazifalarini bajaradi.

Ona tili o'qitish metodikasi ta'limning turli bosqichlarida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlaydi, o'qitishning muvaffaqiyati va kamchiliklarini belgilaydi, sababini izlaydi, uni bartaraf etish usullarini topadi.

Nutqiy va orfografik tipik xatolarni tekshiradi, uni oldini olish chora tadbirlarini belgilaydi.

Ona tili ta'lim tizimining barcha bosqichlarida o'rgatiladi.

Maktabgacha tarbiya muassasalarida, asosan bolalarning nutqini o'stirish nazarda tutiladi. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar nutqini o'stirishdan tashqari, ona tilidan elementar nazariy tushunchalarni amaliy o'zlashtirishlari ham nazarda tutiladi.

Ona tili o'qitish metodikasi fani to'rt bo'limni o'z ichiga oladi:

1. Savod o'rgatish metodikasi, ya'ni elementar o'qish va yozishga o'rgatish. Bolalarga savod o'rgatish pedagogikadagina emas, balki ijtimoiy hayotda ham juda jiddiy qo'yilgan masalalardandir. Chunki xalqning savodxonligi ozodlik uchun, siyosiy onglik uchun, madaniyat uchun kurash qurolidir. Mustaqil respublikamizda har bir kishining savodxon bo'lishiga alohida e'tibor berilmoqda. 1-sinfga qadam qo'ygan bolalarga barcha o'quv qurollarining sovg'a qilinishi prezident I. Karimovning kelajak avlodning savodxon, yuksak madaniyat egasi bo'lib etishishlari uchun g'amxo'rlikning bir namunasidir.

2.O'qish metodikasi. Boshlang'ich sinflarda o'qish fanining vazifasi birinchi navbatda bolalarni tez (me'yorida), to'g'ri, ongli va ifodali o'qish malakalari bilan qurollantirish hisoblanadi.

3.Grammatika va imlo metodikasi. Bu bo'lim elementar to'g'ri yozuvga va husnixatga o'rgatishni, grammatik tushunchalarni, boshlang'ich imlo malakasini shakllantirishni o'z ichiga oladi

4.O'quvchilar nutqini o'stirish metodikasi. Bu bo'lim boshlang'ich sinflarda alohida o'rin tutadi. Bolalar birinchi marta tilni, nutqni o'quv fani sifatida anglaydilar. ular xohlagan va qiziqarli narsalarnigina emas, balki zaruriy narsa va hodisalar haqida o'ylab, rejali nutq tuzish zarurligini ham tushuna boshlaydilar. Ular o'zining grafik formasi bilangina emas, balki leksikasi, sintaktik va morfologik formasi bilan ham og'zaki nutqdan farq qiladigan yozma nutqni egallaydilar.

Metodika bolalarning nutqini boyitishni, sintaktik va bog'lanishli nutqini o'stirishni ham ta'minlashi kerak.

SHuni aytib o'tish kerakki, bog'lanishli nutq maktablarda alohida bo'lim sifatida o'rganilmaydi. U til fanining boshqa bo'limlari bilan bog'langan holda o'rganiladi.

Tekshirish uchun savollar:

1. Ona tili o'qitish metodikasi fanining predmenti nimadan iborat?
2. Ona tili o'qitish metodikasi fanining asosiy vazifalarini ta'riflab bering.
3. Ona tili o'qitish metodikasi fani qaysi fanlar bilan aloqada?
4. Ona tili o'qitish metodikasi fani qanday fan hisoblanadi?
5. Ona tili o'qitish metodikasi fanining asosiy bo'limlarini aytib bering.

Tayanch so'zlar: pedagogik fan, savod o'rgatish metodikasi, o'qish metodikasi, grammatik va imlo metodikasi, o'quvchilar nutqini o'stirish metodikasi, ta'lim, tarbiya, amaliy fan, o'qish, yozish, fonetika, grafika, metod

Ona tili o'qitish metodikasi tamoyillari, tekshirish metodlari

Reja:

- 1.Tilning aloqa vositasi ekanligi.
- 2.Ona tili o'qitish metodikasi fanining ilmiy asoslari va uning boshqa fanlar bilan bog'liqligi.
- 3.Ona tili o'qitish tamoyillarini ishlab chiqish haqida umumiy ma'lumot.
- 4.Metodika va ta'lim-tarbiya

5. Ona tili o'qitish metodikasi tamoyillari.

6. Tamoyil o'qituvchi va o'quvchining mehnati muvofiqligidir.

Dunyoni bilish nazariyasi ona tili o'qitish metodikasi fanining metodologik asosi hisoblanadi. Metodikaning amaliy ahamiyati o'quvchilarning til boyligini har tomonlama to'liq bilib olishlarini ta'minlashdir. Buning uchun biz quyidagilarni yodda tutishimiz lozim: til kishilar o'rtasidagi aloqaning zaruriy vositasidir, tilsiz jamiyatning yashashi mumkin emas; tilning aloqa vositasi sifatidagi ahamiyati uzluksiz ortib boradi; maktabning vazifasi tilni aloqa – kishilar orasidagi munosabatning rivojlangan nozik quroliga aylantirish hisoblanadi. Til oqilona, mantiqiy bilish vositasidir; til birliklari va formalari yordamida bilish jarayonida umumlashtirish, tushunchani muhokama va xulosa bilan bog'lash amalga oshiriladi; til va nutq tafakkur bilan uzviy bog'lanadi; biz fikrni nutqda shakllantiramiz; tilni egallash va nutqni o'stirish bilan o'quvchining fikrlash qobiliyati ham o'sadi.

Metodik fan sifatida ona tili o'qitish metodikasi maktabda o'qitishning o'quvchilar nutqining yaxshi rivojlanishiga kafolat beradigan, tilni har tomonlama bilishning ijtimoiy rolini tushuntiradigan yo'llari bilan ta'minlashi kerak. Demak, nutq o'stirish maktabning muhim vazifasidir.

Amaliyot kishi bilimining manbai va harakatlantiruvchi kuchi, haqiqat mezon va bilim tojidir. Analitik-sintetik ishlar yordamida til ustida kuzatishdan umumiy xulosa chiqarishga, nazariy ta'rif va koidaga, shular asosida og'zaki va yozma turdagi jonli nutqiy aloqaga, to'g'ri talaffuzga o'tadilar. Ular kuzatish jarayonida bilib olgan, o'zlashtirgan qoidalarini amaliyotga tatbiq etadilar.

Metodika bilish nazariyasidan tashqari, yaqin fanlar xususan, psixologiya, pedagogika ma'lumotlariga tayanadi. Pedagogik-psixologiya bilimlarning o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishini, ko'nikma va malakalarning shakllanish jarayonini tekshiradi. Metodika psixolingvistika bilan ham bog'liq. Metodikaga psixolingvistika nutq haqida, uni talab qiluvchi sabablar, nutq turlari, nutqni qabul qiluvchi signallar va boshqalar haqida ma'lumot beradi. SHuningdek, metodika, didaktika, umumiy pedagogika bilan ham o'zaro bog'liq. Ona tili o'qitish metodikasi ona tilining ma'lum qismini amaliy, ma'lum qismini nazariy egallashni nazarda tutadi. SHuning uchun ona tili – lingvistika metodikasining muhim asosi hisoblanadi.

Savod o'rgatish metodikasini ishlashda fonetika, fonologiya, grafika asos bo'ladi. Lug'at ishini tashkil etishda leksikologiya, so'z tarkibi, so'z yasallishini o'rganishda so'z yasallishi, etimologiya, grammatika asos bo'lsa, morfologiya va sintaksis til qurilishi haqida tushuncha hosil qilishda, to'g'ri yozuvga o'rgatishda orfografiya nazariyasiga asoslanadi.

O'qitish metodikasi adabiyot nazariyasiga asoslanadi. Chunki o'quvchilar badiiy asarni amaliy tarzda tahlil qiladilar. Boshlang'ich sinflarda adabiyotshunoslikdan nazariy ma'lumot berilmaydi, ammo metodika adabiy asarning yaratilish qonuniyatlarini va uning o'quvchilarga ta'sirini ayniqsa, adabiyotshunoslikka oid mavzulardan asarning g'oyaviy mazmuni, uning mavzusi va mazmunini, qurilishi, janri, tasviriy vositalarini hisobga olish zarur.

O'quvchilarga ona tilini o'rgatish, ularni tarbiyalash, har tomonlama o'stirish vazifasidan kelib chiqib, bilish nazariyasiga asoslanib, barcha yaqin, o'zaro bog'liq fanlar tavsiyalariga asoslanib ona tili o'qitish metodikasi o'z tamoyillarini ishlab chiqadi. Bu tamoyillar umumdidaktik tamoyillardan tashqari tamoyillar bo'lib, o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi o'quv mehnatining yo'nalishlarini belgilab beradi.

Ona tili o'qitish tamoyillari 5 ta:

1. Til materiyasiga, nutq organlarining o'sishiga, nutq malakalarining to'g'ri rivojlanishiga e'tibor berish tamoyili. Nutq, til qonuniyatlariga, oz bo'lsa-da, e'tibor bermaslik amaliy nutq faoliyatini egallashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, fonetik ko'nikmalarga etarli e'tibor berilmasa, imloviy savodxonlikka putur etadi. Bu ta'lim tamoyili tildan olib boriladigan mashg'ulotlarda eshituv va ko'ruv ko'rsatmaliligini ta'minlashni va nutq organlarini mashqlantirishni (gapirib berish, ifodali o'qishni ichida, gapirishni) talab etadi.

2. Til ma'nolarini (leksik, grammatik, morfemik, sintaktik ma'nolarini) tushunish tamoyili. So'zni, morfemani, so'z birikmasini, gapni tushunish borliqdagi ma'lum voqea-hodisalar o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash demakdir. Til ma'nolarini tushunish tamoyiliga amal qilishning sharti tilning hamma tomonlarini, tilga oid barcha fanlar (grammatika, leksika, fonetika, orfografiya, stilistika) ni o'zaro bog'langan holda o'rganish hisoblanadi. Masalan, morfologiyani sintaksisga tayangan holdagina o'rganish, o'zlashtirish mumkin. Sintaksisni o'rganishda esa morfologiyaga suyaniladi, orfografiya, fonetika, grammatika, so'z yasalishiga suyanadi va h.k. So'zni morfemik tomondan tahlil qilish uning ma'nosini tushunishga yordam beradi. Tilning hamma tomonlari bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'lib, o'qitishda buni albatta hisobga olish kerak.

3. Tilga sezgirlikni o'stirish tamoyili. Til – juda murakkab hodisa, uning tuzulishini, sistemasini fahmlab olmay turib, sal bo'lsa-da, uning qonuniyatlarini, o'xshashliklarini o'zlashtirmay turib uni yodda saqlab bo'lmaydi. Bola gaplashish, o'qish, eshitish bilan til materiallarini yig'adi, uning qonunlarini o'zlashtiradi. Natijada kishida tilga sezgirlik (til hodisalarini tushunish) xususiyati shakllanadi; tilni egallash mumkin emas.

4. Nutqning ifodaliligiga baho berish tamoyili. Bu tamoyil til hodisalarining tushunmay turib savodli yozish, nutq madaniyati vositalarining xabar berish funksiyasini tushunish bilan bir qatorda, uning ifodalilik (uslubga oid) funksiyasini tushunishni, mazmuninigina emas, balki so'z va nutq oborotlarining, tilning boshqa badiiy-tasviriy vositalarining hissiy ottenkalarini ham tushunishni ko'zda tutadi. Bu tamoyilga amal qilish uchun birinchi navbatda, badiiy adabiyotlardan, shuningdek, tilning funksional-stilistik xususiyatlari aniq ifodalangan boshqa matnlardan foydalanish talab etiladi.

5. Og'zaki nutqni yozma nutqdan oldin o'zlashtirish tamoyili. Bu tamoyil ham kishi nutqining rivojlanishiga ta'sir etadi va til o'qitish metodikasini tuzishda xizmat qiladi.

Metodika tamoyillari, didaktika tamoyillari kabi, o'qituvchi bilan o'quvchining maqsadga muvofiq faoliyatini belgilashga, ularning birgalikdagi ishlarida qulay yo'nalishini tanlashga yordam beradi, metodikaning fan sifatida nazariy asoslash elementlaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Ona tili o'qitish metodikasining metodologik asosini izoxlang.
2. Ona tili o'qitish metodikasining boshqa fanlar bilan bog'liqligini tushuntiring.
3. Ona tili o'qitish metodikasi fanining o'ziga xos tamoyillari qaysilar? Ularni izohlang.
4. Tamoyil o'qituvchi va o'quvchining mehnatida nimalarni belgilaydi.

Tayanch atamalar: dunyoni bilish, psixolingvistika, pedagogika tarixi, til, nutq, tafakkur, didaktika, lingvistika, leksikologiya, pedagogik psixologiya, umumiy pedagogika, fonetika, morfema, morfologiya, orfoepiya, sintaksis, gap, so'z birikmasi, adabiyotshunoslik, til materiyasi, nutq madaniyati, nutq organlari, til ma'nolari, tilga sezgirlik, nutqning ifodaliligi, og'zaki va yozma nutq, tamoyil, bog'lanish.

Ona tili o'qitish metodikasi fanining tekshirish metodlari

Reja:

Metodlar (an'anaviy va noan'anaviy) haqida

1. Tekshirish metodlariga qo'yiladigan talablar.
2. Tekshirish metodlarining turlari.
  - A) nazariy metod;
  - B) empirik metod.
3. Metodikaning ta'lim-tarbiyadagi ahamiyati.

Amaliy fanlar uchun amaliyot muhim rol o'ynaydi. Ona tili o'qitish metodikasi ham amaliy fanlar sirasiga kiradi. Har qanday amaliy xulosalar ishonarli bo'lishi, yuqori ilmiy darajada aniq va puxta, asosli bo'lishi lozim. Metodika tavsiyalarini ham yuqori saviyada, ilmiy darajasi, nazariy tasdiqlanishi tekshirish metodlarining puxta o'tkazilishiga bog'liq.

Tekshirish metodlari 2 xil:

I. Nazariy tekshirish metodlari.

U quyidagilarga tatbiq etiladi:

1. Biror hodisaning metodik asosini boshqa bog'liq fanlarni o'rganish qo'yilgan gipotezani aniqlash, izlanishning asosiy yo'nalishini belgilash uchun.

2. Masala tarixini o'rganish, chet el maktab tajribalarini o'rganish, mavzuga doir adabiyotlarni o'rganish, tajribani tahlil qilish, masalaning isbotlangan va hal

qilinmagan o'rinlarini aniqlash, ilgarigi tajriba bilan hozirgi ahvolni taqqoslash, hozirgi kun talabi bilan baholash uchun.

3. Bir-biriga yaqin fanlarning tekshirish metodlarini, olimlarning tekshirish ishlari tajribasini o'rganish, qulay metodlarni tanlash, o'zining yangi eksperimental metodikasini yaratish, materiallarni tayyorlash maqsadida.

4. Empirik yo'l bilan olingan materiallarni tahlil qilish va umumlashtirish, o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, eksperiment natijasini tahlil qilish, amaliy tavsiyanomalarni shakllantirish uchun.

II. Empirik metod:

1. Bu metod o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, yangiliklarini tanlash, umumlashtirish, baholash va ommalashtirish, o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining darajasini aniqlash maqsadida o'tkaziladi;

2. O'qituvchilarni o'qitish jarayonini maqsadga muvofiq kuzatish (dars, uning biror qismini, o'quvchilarning javobi, hikoyasi, yozma ishini tekshirish), o'qituvchi va o'quvchilarini anketa orqali tekshirish kabilar qayd etiladi.

3. Eksperiment metodi hozirgi kunda keng tarqalgan. Unda deduktiv yo'ldan boriladi. Eksperimentda 2 sinf tanlanadi. Biri – eksperiment sinf, ikkinchisi – kontrol sinf. Eksperiment sinfda yangi metod, yangi darslik, yangi ishlanmadan foydalanilsa, kontrol sinfda amaliy metod, darslik, ishlanmadan foydalaniladi. Ikkinchi marta sinflar almashtiriladi. Har ikki holda ham natija yuqori bo'lsa, demak, ish usuli foydali sanaladi.

Eksperiment vazifasiga ko'ra:

1. Yangi metod, yangi darslikning muvofiqligini tekshirish;
2. Metod yoki qo'llanmaning qay darajada foydaliligini;
3. Metod yoki qo'llanmaning muvofiqligini va samaradorligini aniqlash uchun o'tkaziladi.

Eksperiment natijasini chiqarishda baho normasiga bo'ysuniladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Nazariy metod qay holda tatbiq etiladi?
2. Empirik metod nima?
3. Eksperiment o'z vazifasiga ko'ra necha turli bo'ladi?
4. Ilmiy tekshirish bosqichlari va uning vazifalarini ayting.
5. Boshlang'ich ta'limda qo'llaniladigan metodlar haqida so'zlang.

Tayanch atamalar: nazariy tekshirish metodlari, gipoteza, eksperimental metodika, empirik metodlar, deduktiv yo'l, eksperiment sinf, tekshiruv sinf, baho me'yori, o'quvchilarning bilish faolligini o'stirish, darslik, qo'llanma, nazorat, tajriba, an'anaviy, noan'anaviy metodlar.

Ona tili – boshlang'ich sinflarda o'quv fani

Reja:

1. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish tarixidan.

2. Ona tili boshlang'ich sinflarda asosiy fanlardan biridir.
3. Boshlang'ich sinf ona tili dasturining tuzilishi va mazmuni.
4. Dastur bo'limlari, xususiyatlari.

O'zbek xalqi juda qadim zamonlardayoq ilm-fanga katta e'tibor bilan qaragan va uni rivojlantirishga harakat qilgan. Ibn Sino, Beruniy, Al-Xorazmiy, Amir Temur, Ulug'bek va boshqa ko'plab allomalar ilm-fanni dunyoga tanitganlar. Ilm-ma'rifatga beqiyos hurmat bilan qaragan xalqimiz qanday qiyinchilik va to'siqlar bo'lmasin o'z farzandlarini savodli bo'lishini orzu qilganlar. Farzandlarini yoshligidanoq maktabga – o'qishga berganlar. Maktabdor domlalar o'z usullari va tajribalariga asoslanib, bolalarga saboq berganlar. Demak, O'zbekistonda o'qitishning o'ziga xos usullari mavjud bo'lgan va ular rivojlanib borgan.

Bu jarayon silliq kechgani yo'q. Ba'zi xato va kamchiliklarga ham yo'l qo'yilgan. CHunonchi, 20- yillarda maktabni rivojlantirishda juda jiddiy xatolarga yo'l qo'yildi. Kompleks dasturlarda ona tilini o'rganish tizimi buzildi: grammatik, orfografik ko'nikmalarga etarli ahamiyat berilmadi. Savod o'rgatishda yaxlit so'z metodi tilning fonetik xususiyatlariga mos kelmadi, analitik-sintetik ishlarni ta'minlamadi, puxta, to'g'ri yozuv masalalari uchun zamin yaratilmadi. Keyinchalik 1931 yil 5 sentyabr "Boshlang'ich va o'rta maktab haqida" gi, 25 avgust 1932 yil "Boshlang'ich va o'rta maktab o'quv dasturlari rejimi haqida"gi Qarorlar yuqoridagi kabi yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf qilishda va o'quv mashg'ulotlari tizimini ishlab chiqishda maktabga va o'qituvchilarga yordam berdi. Tezlik bilan savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi qayta tiklandi. Grammatik, orfografik materiallarni izchil o'rgatishga, o'quvchilarning har tomonlama savodli bo'lib, madaniy nutqni egallashlariga katta ahamiyat berila boshlandi. O'quvchilar va o'qituvchining o'quv mehnatini tashkil etishning asosiy shakli bo'lgan dars metodikasi muvaffaqiyatli ishlana boshlandi.

50-90-yillar mobaynida boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi sohasida anchagina qo'llanmalar yaratildi. Bu yillar mobaynida ona tili o'qitish metodikasi fan sifatida rivojlana boshladi, umumiy pedagogik, didaktik va psixologik xarakterdagi ilmiy tekshirishlarning natijalari ona tili o'qitish metodikasi fanini takomillashtirish va yangi metodika yaratishga imkon berdi. O'zbek tilshunosligi sohasidagi muvaffaqiyatlar ham tilni o'zlashtirish jarayoniga va metodikaning rivojlanishiga jiddiy yordam berdi. Xuddi shuningdek, bu fanning rivojlanishiga o'qituvchilarning ommaviy ish tajribalarini o'rganish, umumlashtirish katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'sha davrdagi jurnallarda o'nlab metodik maqolalar bosilib chiqdi.

1955 yildan boshlab pedagogika institutlari qoshida boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari tayyorlaydigan fakultetlar ochila boshlandi. Bu ham ona tili o'qitish metodikasi fanining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, ya'ni boshlang'ich sinf o'qituvchilarining umumiy va maxsus tayyorgarlik darajasi o'sadi. Institut qoshidagi kafedralarda ishlovchi ilmiy xodimlar metodik masalalari chuqur, ilmiy asosda hal qilishga yordam beradilar.

Mustaqillikning dastlabki yillaridayoq, ona tili o'qitishga katta ahamiyat berila boshladi. Bunda 1989 yil 21 oktyabrda qabul kilingan "O'zbek tiliga davlat maqomi berilishi" alohida o'rin tutadi.

Ta'lim sohasidagi bu o'zgarishlar ona tili o'qitish metodikasida ham bir qator imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Bu yangiliklardan ko'plari ommaviy maktablarda amalga oshirilmoqda, ba'zilar hozircha sinovdan o'tkazilmoqda. Sinov davrida, birinchidan, o'quvchiga, uning darsdagi va darsdan tashqari vaqtdagi o'quv mehnatiga, u duch kelayotgan qiyinchiliklarga, uning ko'nikma, faoliyat, malakalarini va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish metodikasiga ko'proq ahamiyat berilmoqda: o'qituvchi mehnati haqidagi fan o'qituvchi va o'quvchi mehnati haqidagi fanga aylantirilmoqda. Ikkinchidan, ta'lim jarayonida bolaning fikrlash qobiliyatini o'stirish, mustaqilligini va o'quv ishlari jarayonidagi aqliy faolligini oshirish vazifalari hal qilinmoqda. Uchinchidan, mavjud ta'lim tizimidagi tekshirishlar bilan bir qatorda o'qitishning istiqboli haqidagi vazifalarni hal qilish maqsadida ham tekshirishlar olib borilmoqda. SHunday qilib, fan sifatida ona tili o'qitish metodikasi fanining o'z fani, vazifasi, nazariy va ilmiy sohasi bo'lib, bir qator fanlar o'rtasida uning ma'lum o'rni bor. Bu fan ham boshqa fanlar kabi rivojlanib, taraqqiy etib bormoqda.

Til fikrni shakllantirish va bayon qilish, taassurot, his, kechinmalarni ifodalashda muhim o'rin tutadi. Til jamiyat a'zolarining bir-biri bilan o'zaro aloqasi uchun xizmat qildigan vositadir. Bu vosita qanchalik takomillashsa, fikr shunchalik aniq, ta'sirchan ifodalanadi. Maktabda ona tilini chuqur o'rganish zarurati tilning mana shu asosiy vazifalaridan kelib chiqadi.

K.D.Ushinskiy boshlang'ich maktab o'quv fanlari tizimida ona tiliga katta ahamiyat berib, uni markaziy va etakchi fan hisoblaydi. "Ajoyib o'qituvchi bo'lgan ona tili bolaga ko'p narsani o'rgatadi... Bola ikki-uch yil ichida shuncha ko'p narsa o'rganadiki, ko'p narsa bilib oladiki, yigirma yil qunt bilan metodik jihatdan juda to'g'ri o'qiganda ham uning yarmicha o'rgana olmaydi. Ona tilini ulug' pedagogligi ham ana shundadir", – deydi. SHuning uchun ham boshlang'ich sinflarda ona tilini o'rganishga katta ahamiyat beriladi.

Ona tili – nutq, o'qish va yozish sohasidagi ko'nikma va malakalar o'quvchilar o'quv mehnatining zaruriy sharti va vositasi hisoblanadi. Bola o'qish ko'nikmalarini egallash bilan birinchi navbatda, o'z ona tilini o'rganishi zarur. CHunki ona tili bilimdonlikning, aql-idrokning kalitidir. Ona tili boshqa fanlarni o'qitish vositasi hamdir, jamiyat tarixi ham, tabiiy fanlar ham ona tili yordamida o'rganiladi. Demak, ona tili bolaning umumiy kamol topishida ham, bilim va mehnatga havasini uyg'otishda ham alohida rol o'ynaydi.

Til muhim tarbiya vositasidir. Badiiy adabiyotlarni, gazeta, jurnallarni o'qigan bola o'zida eng yaxshi xislatlarni tarbiyalab boradi. Muomala madaniyatini egallaydi.

Ona tili boshlang'ich sinfda asosiy o'rinni egallar ekan, har bir o'quvchida ona tiliga qiziqish va muhabbatni tarbiyalash zarur.

Boshlang'ich sinflarda ona tili mashg'ulotlari turi va mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. O'qish, yozuv, grammatik materialni o'rganish, kuzatishlar hamda o'quvchilarning ijtimoiy faoliyatlari bilan bog'liq holda ularning og'zaki va yozma nutqini o'stirish.

2. Birinchi sinfga kelgan bolalarga savod o'rgatish, ya'ni ularni elementar o'qish va yozishga o'rgatish, bu kamchiliklarni malakaga aylantirish.

3. Adabiy til normalarini, ya'ni imloviy va punktuasiyasi savodli yozuvni, orfoepik to'g'ri talaffuzni o'rganish nutq va uslubiy elementlarni egallash.

4. Grammatika, fonetika, leksikadan nazariy materiallarni o'rganish, tildan ilmiy tushunchalarni shakllantirish.

5. O'quvchilarni o'qish va grammatika darslari orqali badiiy, ilmiy-ommabop va boshqa adabiyotlar namunasi bilan tanishtirish, ularda adabiy asarni idrok etish ko'nikmasini hosil qilish.

Bu vazifalarning hammasini boshlang'ich sinflarda ona tili fani hal etadi va boshlang'ich sinflar ona tili dasturida aks etadi.

Dastur davlat hujjati bo'lib, unda o'quv fanining mazmuni va hajmini shuningdek, shu fandan bilim, ko'nikma va malakalar darajasiga qo'yilgan asosiy talablarni belgilaydigan bo'ladi. Dastur talablarini o'qituvchi va o'quvchilar bajarishlari shart, uni kengaytirish va qisqartirishga yo'l qo'yilmaydi.

Boshlang'ich sinflarning ona tili dasturi ikki qismdan iborat:

1. Uqtirish xati.
2. Asosiy qismi.

Uqtirish xatida ona tili fanining tutgan o'rni, uning vazifalari ko'rsatilib, metodik yo'l-yo'riqlar beriladi. Dasturning asosiy qismi

3 bo'lim, u har bir sinfdan o'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan bilim va ko'nikmalar hajmi ko'rsatilgan. Dasturning bo'limlari: "Savod o'rgatish va nutq o'stirish", "O'qish va nutq o'stirish", "Grammatika, imlo va nutq o'stirish"dan iborat. Har bir bo'lim bir necha qismlardan iborat. Masalan, "O'qish va nutq o'stirish" bo'limi, "Sinfdan o'qish" va "Sinfdan tashqari o'qish"ni; sinfdan o'qish o'z navbatida "O'qish mashg'ulotlarini", "Matn ustida ishlash" qismlarini o'z ichiga oladi va h.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Ona tilini o'qitish tarixiga tavsif bering. Kamchiliklarning sabablari nimada edi?

2. 50-90-yillarda boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitishda qanday ijobiy siljishlar bo'ldi?

3. Boshlang'ich sinflarda ona tili mashg'ulotlarining turi va mazmunini sharhlang.

4. Boshlang'ich sinf ona tili dasturi tuzilishi va mazmunini tushuntiring.

5. Boshlang'ich sinflar ona tili dasturiga o'z munosabatingizni bildirib, taqriz yozing.

6. "Ona tili – boshlang'ich sinflarda o'quv fani" mavzusida qisqacha ma'ruza tayyorlang.

7. Dasturning "Savod o'rgatish va nutq o'stirish" bo'limini sharhlang.

8. Dasturning “O’qish va nutq o’stirish” bo’limini izohlang.
9. Dasturning “Grammatika va imlo o’stirish” bo’limini izohlang.

Tayanch atamalar: yaxlit so’z metodi, analitik-sintetik ishlar, aqliy faollik, o’qitishning istiqboli, dastur, davlat hujjati, dastur talablari, uqtirish xati, dastur qismi, bilim, ko’nikma, malaka, o’qish, yozuv, ona tili, bog’lanishli nutq, ta’lim, tarbiya.

САВОД ЎРГАТИШ МЕТОДИКАСИ

Savod o’rgatish metodikasining psixologik va lingvistik asoslari Reja:

1. Savod o’rgatish, uning maqsad va vazifalari.
2. Savod o’rgatish metodlari.
3. O’qish va yozish nutq faoliyatining turi.
4. O’zbek tilining tovush tuzilishi va grafikasi.
5. O’qish va yozish jarayoniga psixo-fiziologik tavsif.
6. O’qish va yozishga o’rgatishning o’ziga xos xususiyatlari, ahamiyati.

Maktabda o’qitish elementar o’qish va yozishga o’rgatishdan boshlanadi. “Alifbe”ga asoslangan holda qisqa muddatda o’quvchilar o’qish, yozishga o’rgatiladi, so’ng o’qish va yozish ko’nikmasi takomillashtiriladi, bora-bora malakaga aylantiriladi.

O’qish va yozish malakasi nutqqa oid malaka. O’qish va yozish malakasi nutq faoliyatining boshqa turlari bilan ham bog’liq. Malakaning shakllanishi uchun bir faoliyat bir necha marta takrorlanishi mumkin.

O’zbek tili yozuvi – tovush yozuvi. YOzuvida o’quvchi tovushni harfga, o’qishda esa harfni tovushga aylantirishdek murakkab aqliy faoliyatni bajaradi. Bu faoliyat doimiy ravishda yuz berishini nazarda tutib, o’qish va yozish parallel olib boriladi.

O’zbek tili yozuvi – fonematik yozuv. O’zbek tili yozuvi uchun 1993 yil lotin grafikasi asos qilib olindi. Nutqning har tovushi uchun yozuv unga mos shakl qabul qilindi.

O’qituvchi savod o’rgatish jarayonida o’quvchilarga tovushlar haqida ma’lumot berishda o’zbek tilining fonetik xususiyatlarini hisobga olishi zarur.

Savod o'rgatish analitik-sintetik tovush metodida olib boriladi. So'z bo'g'inga ajratiladi, bo'g'indan kerakli – o'rganilayotgan tovush ajratilib olinadi, tahlil qilinadi, o'rganilgan harf bilan sintezlanadi.

Hozirgi o'zbek tili unilar sistemasi: a) o, u, o', e, i, a. Savod o'rgatishda tovush-harf bilan tanishtirish unilardan boshlanadi.

E – harfi so'z va bo'g'in boshida o'rta keng lablanmagan unli o'rnida va undoshdan keyin yoziladi:

Savod o'rgatishda oldin so'z boshida keladigan e, so'ng undoshdan keyin keladigan e o'rgatiladi.

O harfi o'zbekcha, umumturkiy so'zlarda quyi keng, lablangan o tovushini ifodalaydi. Ruscha – internacional so'zlarda urg'usiz bo'g'inda a tarzida (kalxoz), o' tovushi kabi (to'nna), qisqa i tarzida (rektir) talaffuz qilinadi. SHuning uchun bu unlili so'zlar savod o'rgatish davridan so'ng o'quv jarayoniga kiritiladi.

O'zbek tilida 24 undosh tovush bor. SHulardan 3 tasi harf birikmasi. 24 undosh tovush 23 undosh harf bilan belgilanadi. Undoshlarni o'rgatishda ham muayyan tartibga, talabga asoslanadi.

Alifbo davri sonor – ovozli (ovozdor) tovushlarni o'rgatishdan boshlanadi. Lekin ng sonor undoshi n va g undoshi tovush harfi bilan tanishtirilgach o'rgatiladi. Harf birikmalarini o'rgatishdagi qiyinchilik hisobga olingan holda ular alifbe davrining oxirrog'ida o'rganiladi.

J harfi ikki tovushni ifodalaydi, shuni hisobga olib, unga alohida darslar ajratiladi. Savod o'rgatish jarayonidayoq harfning 4 xil varianti (bosma, yozma, bosh va kichik)ning ishlatilishi o'rgatiladi.

O'quvchilarni o'qishga o'rgatish bo'g'in asosida olib boriladi. O'qishning dastlabki bosqichida orfografik o'qishdan foydalanilsa sekin-asta orfoepik o'qish ko'nikmalari shakllantiriladi. Bo'g'inlab o'qishga o'rgatish uchun so'zni bo'g'inga bo'lish, bo'g'in hosil qiluvchi tovushni aniqlash, ochiq-yopiq bo'g'inlarni farqlashga o'rgatish muhim sanaladi.

O'qish ham yozish ham murakkab nutq faoliyati. U kichik yoshdagi o'quvchidan iroda, aql, hatto jismoniy harakatni ham talab qiladi.

Kichik yoshdagi o'quvchini o'qishga o'rgatishda quyidagilar kuzatiladi:

1. Bola o'qish paytida bitta harfni ko'radi, uni bilish uchun oldingi ko'z oldiga keltirilgan rasmlarni yo boshqa harflarni eslaydi, esga tushirgach, uni aytishga oshiqadi, biroq o'qituvchi aytishga yo'l qo'ymaydi, ikkinchi harfni eslab qo'shguncha birinchisi esdan ko'tariladi, yoki ularni qo'shib bo'g'in, bo'g'indan so'z hosil qilguncha o'qish jarayoni sustlashadi.

2. Ko'pincha bola o'qiyotgan qatorni yo'qotib qo'yadi, harfni, bo'g'inni, so'zni qayta o'qishga to'g'ri keladi. O'quvchining diqqati kengaygan sari bo'g'in va so'zni butunicha idrok eta boshlaydi.

3. O'qishni endi o'rganayotgan bola o'qiyotgan matn mazmunini o'zlashtirmaydi, chunki so'zni qanday o'qishga kuch beradi-da, so'z ma'nosiga e'tibor bermaydi. Darslikdagi rasmlar, o'qituvchining savollari, ko'rgazmali qurollar ongli o'qishlarini ta'minlaydi.

4. Tajribasiz kitobxon so'zni birinchi bo'g'iniga yoki rasmga qarab topadi. Bu xato o'qishga olib keladi. Bu xatoning oldini olish uchun so'z bo'g'inlab o'qitiladi, so'zni bo'g'in-tovush tomondan tahlil qilishga, tovush-harf tomondan analiz va sintez qilishga diqqat qaratiladi.

O'qishni muvaffaqiyatli egallashlari uchun o'quvchilarning idroki, xotirasi, tafakkurini va nutqini o'stirishga katta e'tibor berish kerak. Savod o'rgatishda fonematik eshitish qobiliyatlarini o'stirish, to'g'ri va aniq talaffuz qilishga o'rgatish, tovushni ajratish ko'nikmasini o'stirish muhim sanaladi.

YOzuvg'a o'rgatish o'quvchilar ruchkani to'g'ri ushlab, daftarni to'g'ri qo'yish, harfni yozishda yozuv chiziqlari e'tibor bilan boshlanadi. Ular bo'ylab qo'lni harakatlantirishni esda saqlashi, harfni harfga ulashi, qatorga sig'ish-sig'masligi mo'ljallanishi lozim. Bular o'quvchini aqliy va jismonan charchatadi, ayniqsa, barmoq va elka muskullari charchaydi, bular darsda ikki-uch marta fizikultura mashqlarini o'tkazishni taqozo qiladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Savod o'rgatishning mohiyati nima?
2. Nutq faoliyatining turlari va ularning o'zaro bog'liq holda shakllanishini tushuntiring.
3. Savod o'rgatishda o'zbek tili tovush tuzilishi va harflarini hisobga olishning ahamiyati nimada?
4. Savod chiqarishda o'qishga o'rgatish va yozuvga o'rgatish nima?
5. Savod o'rgatishda bo'g'in ustida ishlashning ahamiyatini izohlang.
6. O'quvchilarning fonematik eshitish qobiliyati deganda nimani tushunasiz?
7. Alifbe darsligidagi rasmlar, jadvallarning ahamiyati nimada?
8. Savod o'rgatish nima?

Tayanch atamalar: nutq faoliyati turlar, o'qish malakasi, tovush yozuvi, bo'g'in-tovush tahlili, tovush-harf tahlili, bo'g'inlab o'qish tamoyili, harflarning 4 variantini yozish tamoyili, bo'g'inga bo'lish, fonematik eshitish qobiliyati, imloviy malaka, o'qish, yozish, savod o'rgatish, metod, alifbe, bo'g'in, analitik o'qish, o'qish va yozuvga psixo-fiziologik tavsif.

Savod o'rgatish metodlarining qiyosiy-tanqidiy tahlili

Reja:

1. Savod o'rgatish tarixidan.
2. Eski maktabda o'qitish usullari:
  - A) harfiy metod;
  - B) bo'g'in hosil qilish;
  - V) bo'g'inlarni qo'shish.
2. Tovush metodiga asoslangan birinchi darslik.

3. Eski maktablarda yozuvga o'rgatish usullari.

Eski maktabda o'qish bilan yozish bir vaqtda o'rgatilmagan, avval faqat o'qish o'rgatilgan. O'qish hijo (bo'g'in) usuli bilan o'rgatilgan. O'qishga o'rgatishning "hijjai qadimiy" deb atalgan usuli asarlar davomida hech qanday o'zgarishsiz davom etib kelgan.

Hijo usulida o'qishga o'rgatishni 3 bosqichga bo'lish mumkin.

1-bosqich. Harflarning nomini yodlatish (harfiy metod). Bu metodning mohiyati asosan quyidagilardan iborat: bir necha yildan beri o'qiyotgan bolalar maktab xonaga yangi kelgan bolaga bir necha kichik-kichik surani og'zaki yodlatgan. Bola aytayotgan suradagi so'zlarining ma'nosini tushunmay, ularni birin-ketin yodlab olgan, bu orada taxminan bir yilga yaqin vaqt o'tgan. SHundan keyin arab alfaviti yodlatila boshlagan; bola uyida har ikki tomoni randalanib silliqlangan maxsus taxta olib kelgan. Maktabdor taxtaning bir tomoniga qora siyoh bilan 28 ta arabcha harfning yolg'iz shaklini alfavit tartibida bandlarga bo'lib yozib bergan.

Maktabdor birinchi banddagi harflarning nomini *alif, be, te, se* deb aytgan; bola domlaga ergashib takrorlagan; ayta olmasa, domla yana aytgan va shuni yaxshilab o'rganishni vazifa qilib topshirgan. Bola birinchi bandni yodlab olgach, ikkinchi bandni shu tariqa yodlagan va h. Bolalar 26 harf nomini 5-6 oyda zo'rg'a bilib olganlar. Ular harflarning nomini yodlab olsalar ham, qaysisi *be*, qaysisi *se* ekanini ko'rsatib bera olmaganlar. Ayrim domlalar, otinoyilar yosh bolalarning eslab qolishiga yordam berish maqsadida har bir harf uchun shartli iboralar o'ylab topganlar (- uzunchoqqina *alif*, bittagina *be*, - ikkitagina *te*, uchtagina *se* kabi).

2-bosqich. Bo'g'in hosil qilish. Harflar nomi yodlab bo'lingach, bo'g'in hosil qilishga, ya'ni "zeru-zabar"ni o'rgatishga o'tilgan. Eski maktabda "zeru-zabar" (zabar, zer, pesh) har xil o'rgatilgan. Masalan, ba'zi domlalar (*be, zabar-be*), (*be-zer-bi*), (*be-pesh-bu*), (*te-zabar-ta*), h. kabi o'rgatsalar, boshqa ba'zilar *be, ba, te, zabar, ta,...* kabi yana boshqalari: *be, zabar-a; zer-i, pesh-u; te-zabar-a; zer-i, pesh-u...* deb o'rgatadilar va h.

Maktabxonada "zeru-zabar" quruq yodlatilgan, nimaga xizmat qilishi aytilmagan. Aslida esa bu belgilarni ma'lum xizmati bor: *zabar* (fatha)-undosh harf ustidagi urg'u belgisiga o'xshash chiziqcha bo'lib, undoshga a unli tovushini qo'shib aytish zarurligini ko'rsatadi. *Zer* (*kasra*) undosh harf ostidagi chiziqcha bo'lib, shu undoshga i unli tovushini qo'shib aytish kerakligini bildiradi. *Pesh* (*zamma*) esa undosh harf ustiga qo'yiladigan belgi bo'lib, shu undosh tovushga u unlisini qo'shib aytish zarurligini ko'rsatadi. Demak, arabcha matnlarni o'qish uchun "zeru zabar"ni bilish juda zarur bo'lgan, ammo o'qishga o'rgatish anglab o'qishga asoslanmagani uchun, bolalar *mim* zabar *ma, mim, zer mi, mim pesh, mu* deb yodlaganlar. "zeru-zabar"ning mohiyatini anglamaganlar.

3-bosqich. Bo'g'inlarni qo'shish. Eski maktabda bo'g'inlarni qo'shish "abjad" bilan boshlangan. Maktabdor taxtaning ikkinchi tomoniga arab tili alfavitidagi 28 ta harf nomlangan 8 so'zni "zeru-zabar" bilan yozib bergan. Bolalar bu 8 ta so'zni birin-ketin hijo usulida o'qib yodlab olganlar. Masalan, abjad o'zi alifbega zabar qo'yib, *be*

ga urishtirilsa, ab; jim ga zabar qo'yib, dolga urishtirilsa, jad: bularning ikkisidan abjad hosil bo'lgan kabi.

Abjaddan keyin eski maktab o'quv kitobi bo'lgan. "Haftiyak" ka o'tilgan. "Haftiyak" dagi suralar ham "Abjad"dagi kabi hijo usulida o'qitilgan. Bolalar "Haftiyak"ning bir betini hijo usulida o'qish uchun juda ko'p vaqt va kuch sarflaganlar.

So'zni hijo usulida o'qishda avval so'zdagi birinchi undosh harfning nomini, keyin ikkinchi undosh harfning nomini aytib, unga zarur harakatni qo'yib, hijo hosil qilingan; shu usulda navbatdagi harflardan ham hijo hosil qilinib, keyin hijolarni bir-biriga qo'shib, bu so'z bir butunicha aytilgan. So'zni hijo usulida o'qishda tovush emas, balki shu tovushni ifodalovchi harfning nomi asos qilib olingan; so'zni tovush jixatidan tahlil qilishga oid hech qanday ish qilinmagan, tovushlarning qo'shilishi bolalarga tushunarli bo'lmagan, bolalar so'zidagi har bir harf ma'lum bir tovushni bildirishini mutloqo anglamaganlar. Hijo usulid o'qishga o'rgatish, birinchidan, mexanik ravishda bo'lib, ayni bir narsani qayta-qayta aytishga majbur qilingan, ikkinchidan, bola o'zi aytgan so'zining ma'nosini tushunmay, maktabdordan eshitganini takrorlay bergan.

"Haftiyak" ning keyingi ayrim suralari so'zni yaxlit "o'qish" usulida olib borilgan, aniqrog'i bola o'qimagan, eshitganini to'tiqush kabi yodlagan. Natijada bolalar maktabxonada o'qiganlarini o'zi o'qib yurgan kitobidan "o'qib bergan", ammo ularning qo'liga maktabda o'qilmagan boshqa bir kitob berilsa, uni o'qiy olmagan; eski maktabda 6-10 yil muntazam o'qigan bolalarning juda ko'p deganda 4-5 foizigina o'qish va yozish ko'nikmasini hosil qilgan.

Turkistonda ochilgan rus-tuzem maktablari savod o'rgatishda ma'lum darajada ijobiy rol o'ynadi. Rus-tuzem maktablarining o'zbekcha sinflarida o'zbekcha xat-savod o'rgatish metodi 1900 yildan boshlab asta-sekin isloh qilindi. Hijo metodidan tovush metodiga o'tildi. 1900 yillardan rus-tuzem maktabi o'zbekcha sinflarining peshqadam muallimlari tovush metodi asosida tuzilgan tatarcha alifbedan foydalanganlar. Bu kitobning tili va mazmuni o'zbekcha sinflarga mos kelmasdi. 1902 yilda Saidrasul Saidazizovning tovush metodi talabiga muvofiq tuzilgan ona tili alifbesi "Ustodi avval" nashr etildi. "Ustodi avval" nashr qilingandan keyin o'zbekcha xat savod o'rgatishda yangi davr boshlandi. Tovush metodi savod o'rgatishning eski usulidan tamomila farq qilib, o'qitishni osonlashtirdi, ta'limni bola tushunadigan, anglaydigan ta'limga, aktiv ta'limga aylantirdi.

"Ustodi avval" 3 bo'limdan iborat: 1- bo'lim, hozirgi atama bilan ataganimizda, alifbe davridir. Muallif bu bo'limda arab alfavitidagi harflarni alfavit tartibida emas, balki harf orqali ifodalangan tovushning talaffuzi oson-qiyinligini harflarning yozilishi sodda yoki murakkabligini e'tiborga olgan. Muallif har bir harfning yozuvda bir necha xil shaklda kelishi xat savod o'rgatishni qiyinlashtirishini hisobga olgan; alifbe davrining boshida deyarli har doim bir xil shaklda qo'llanadigan harflarni bergan. SHakli, yozilish o'rniga qarab turlicha bo'ladigan harflarning so'z boshida, so'z o'rtasida, so'z oxirida va alohida yozilish shaklini berib, ularga mos misollar keltirgan. Masalan, q harfini tanitish uchun qor, uyqu, oq so'zlarini, g' harfini tanitish

uchun g'or, uyg'oq, tog' so'zlarini tanlagan. Avtor soddadan murakkabga tamoyiliga amal qilib, alifbe davrini asta-sekin murakkablashtira borgan. Kitobning alifbe qismiga asosan, o'zbek tilining lug'at sostavidagi harflardan tanlab olgan.

“Ustodi avval”ning 2-bo'limi alifbedan keyingi davrdir. Bu bo'limda hikoya, masal va 50 maqola berilgan. Ularning ayrimlarida bilim targ'ib qilinsa, boshqalari tarbiyaviy mazmunda.

S.Saidazizov kitobining 3-bo'limini “Alifboi qur'on” deb atagan va o'z oldiga bolalarga “Qur'on”ni tushunib olishga o'rgatishni maqsad qilib qo'ygan.

Umuman tovush metodi Markaziy Osiyoga ikki manbadan kelgan. Rus-tuzem maktablari ruscha sinflarida xat-savod tovush metodi bilan o'rgatilar edi. O'zbekcha sinf muallimlari tovush metodi oson va qulayligini amalda o'z ko'zlari bilan ko'rdilar va ular rus o'qituvchilariga taqlid qilib, asta-sekin tovush metodini o'z sinflariga tatbiq eta boshladilar.

2. XIX asrning oxiridan boshlab ichki Rossiyadan Markaziy maktabga kelgan tatar muallimlari tovush metodida xat-savod o'rgata boshlagan edilar, oradan ko'p o'tmay, bir qancha mahalliy muallimlar ham tatar muallimlariga taqlid qilib, yangi maktablar ochdi-da, bolalarga xat-savodni tovush metodida o'rgata boshladi. SHunday qilib, O'rta Osiyoda tovush metodi asta-sekin hijo metodining o'rnini ola boshladi. Ma'lumki, tovush metodi bilan xat-savod o'rgatishga Rossiyada K.D.Ushinskiy asos solib, u sintetik tovush metodini qat'iy himoya qilgan edi.

Tovush metodi bilan savod o'rgatilganda, so'zning eng kichik bo'lagi, ya'ni nutq tovushlari asos qilib olinadi. So'zning ma'nosi o'zgartira oluvchi har bir tovush yozuvda harf orqali ifodalanishi: so'zda tovushlar almashishi, ortishi yoki kamayishi natijasida boshqa bir yangi so'z hosil bo'lishi mumkinligi bolalar ongiga etkaziladi. Keyingi yillarda ham xat-savod tovush metodida o'rgatilmoqda. Atoqli metodistlar (S.P.Redazubov, A.I.Voskresenskaya, K.Qosimova, Y.Abdullaev, O.SHarafiddinov) tovush metodida xat-savod o'rgatishni takomillashtirdilar.

Arab alfavitida yozuvni o'rgatish qiyin edi. Arab alfavitidagi harflar so'zda qo'llanish o'rniga qarab, har xil shaklda yozilgan, bu yozishni o'rganishni qiyinlashtirgan. SHuning uchun ko'p maktablarda bolalarga o'qish o'rgatilib, yozuv o'rgatilmagan, chunki domla va otinoyilarning ko'pchiligi o'qishni bilgan, lekin yozishni bilmagan.

Eski maktabda yozish chiziqsiz, tekis oq qog'ozga dastlab yo'g'onroq savag'ich qalamda o'rgatilgan; bolalar yozishni ozroq o'rganganlaridan keyin qamish qalamda ham yozishgan. Ularga ruchkada yozishga ruxsat etilmagan.

YOzishni o'rgatish alfavit tartibida harflarning alohida-alohida shaklini yozdirishdan boshlangan. Avval alifni yozish o'rgatilgan, keyin o'xshash shaklli harflar bandlarga bo'linib, o'xshash unsuri bo'lmaganlari esa ayrim-ayrim yozdirilgan. Ayrim domlalar ba'zi harflarning elementlarini yozishni ham alohida mashq qildirganlar.

Ayrim-ayrim harflarni nusxaga qarab alfavit tartibida katta-katta qilib yozish, mufradot (salhad) deyilgan; bunday yozish bir ikki yilga cho'zilgan. SHundan keyin harflarni bir-biriga qo'shib yozish mashqi boshlangan. Bu mashqni murakkabbot deyilgan. Harflarni bir-biriga qo'shib yozish mashqi bir necha bosqichga bo'linib,

harf birikmalarining ma'no anglatish anglatmasligi umuman, e'tiborga olinmagan. Qanday qo'shilishi mashq qilinavergan. Ko'pgina eski maktablarda bunday mashq "abjad yozish" bilan tugallangan.

Murakkabotdan keyin bayt, qit'a va ruboiylarni ko'chirib yozish mashqi boshlangan. Bu mashqni muqattaot deyilgan.

Bu mashqqa ham juda ko'p vaqt sarflangan: u ma'noli so'zlarni yozish bilan boshlanib, duoyi salom (insho) yozish bilan tugallangan.

YOzuvni o'rgatish va xusnixat mashq qildirishda "Mufradot" kitobidan foydalanilgan. Bu kitobchada har uchala mashq turi, ba'zi nashrlarda esa insho namunalari berilgan.

Eski maktablarda yozuvga o'rgatishning birdan bir yo'li ko'chirib yozuv-nusxa ko'chirish bo'lgan. Natijada bolada yozma nutq ko'nikmasi hosil qilinmagan. Bu mashq bolani juda zeriktirgan. Hech o'ylamasdan yozishga odatlantirilgan. Maktabxonada ijodiy ko'chirib yozuv mashqlarining, shuningdek, boshqa usullarning qo'llanmaganligi orqasida bola chiroyli ko'chirib yozish ko'nikmasini hosil qilgan bo'lsa ham, ammo o'z fikrini yozma ifoda qila olmagan, eng oddiy jummalarni ham juda ko'p xato qilib zo'r-bazo'r yozgan.

Eski maktablarda, madrasalarda o'zbek tili o'qitilmagan, natijada eski maktab bolalarigina emas, hatto madrasada bir necha yil umr o'tkazgan ba'zi bolalar ham o'z ismini to'g'ri yozishni bilmaganlar.

Arabchada to'g'ri, chiroyli yozuvga o'rgatish uchun xivalik shoir SHermuhamad Avazbey o'g'li Munisning (1778-1829) "Savodi ta'lim" kitobidan foydalanildi.

Rus-tuzem maktablarida o'qish va yozishga o'rgatish, odatda, bir vaqtda boshlanib, bir-biriga bog'lab olib borilgan; har kuni avval o'qish, keyin yozuv darsi bo'lgan; o'qish va yozish onglilik tamoyili asosida o'rgatilgan; bolalar qaysi tovush bo'g'in, so'z yoki gapni o'qiyotgan yoki yozayotganini aniq tasavvur qilgan, ma'nosiga tushungan, arabcha harfning yolg'iz shaklini yoki so'zda qo'llanish o'rniga qarab kasb qiladigan shaklini, yoxud biror harfning elementini yozayotganligini ongli ravishda bilgan.

Rus-tuzem maktablarining o'zbekcha sinfida ko'chirib yozishga va diktantga ko'p vaqt sarf etilgan. 4-bo'limda, ulardan tashqari, insho (turli tilxat, duoi salom va savdo ishiga oid har xil xatlar) yozishga o'rgatilgan.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Eski maktablarda savod o'rgatish qanday metodda olib borilgan?
2. Bolalar savodi necha bosqichda chiqarilgan. 1-bosqichda qanday metod va tartibda o'qitish ishlari olib borilgan?
3. 2-bosqichning vazifasini ayting.
4. 3-bosqich qanday nomlanadi, uning vazifasi nimalardan iborat edi?
5. "Haftiyak" qanday usulda o'qitilgan?
6. Markaziy Osiyoga tovush metodi qaysi manbalar orqali yoyildi? Rus-tuzem maktablarining o'zbek sinflariga ta'siri haqida so'zlang.

7. O'zbek sinflari uchun yaratilgan dastlabki o'quv qo'llanmasining afzalliklari nimada edi?

8. K.D.Ushinskiy asos solgan analitik-sintetik tovush metodini kimlar takomillashtirdilar?

9. Eski maktabda bolalar o'qish va yozishga qanday o'rgatilgan?

10. Hozirgi kunda amalda qo'llanayotgan "Alifbe" darsliklarini tahlil qiling va ularga taqriz yozing.

Tayanch atamalar: o'qish, yozish, bo'g'in, hijo usuli(hijjai qadimiy), harfiy metod, abjad, haftiyak, tovush metodi, mufradot(sarhad), murakkabot, abjad yozuvchi, muqattaot, madrasa, analitik-sintetik tovush metodi, savod o'rgatish, usul.

Savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi

Reja:

1. Savod o'rgatish metodlari.
2. Metodning umumiy xususiyatlari:
  - a) metodning dastlabki o'ziga xos xususiyatlari;
  - b) metodning keyingi davrlarda shakllanish xususiyatlari.
3. Savod o'rgatishning ta'lim-tarbiyaviy tavsifi.
4. Bolalarning savod o'rgatishga tayyorgarligini o'rganish.

Analitik-sintetik tovush metodiga K.D.Ushinskiy asos solgan. Bu metod hozirgi kunga qadar ancha takomillashdi. SHu bois analitik-sintetik tovush metodi an'anaviy tamoyillarga va shakllanish, tashkil topish jarayonida bo'lgan tamoyillarga ega. Metodning an'anaviy tamoyillari quyidagilar;

1. Savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi shaxsan shakllantirish maqsadiga ko'ra ta'limiy va o'stiruvchi harakterda bo'ladi, nutqiy mashqlar orqali aqlning o'sishini ta'minlaydi, o'qitishning ongli bo'lishini talab etadi.

1. Bu metod tashkiliy tomondan ikki davrga;

A) Alifbegacha tayyorlov davri

B) Alifbo davriga bo'linadi. Ikkinchidan, yozuvga o'rgatish, o'qishga o'rgatish bilan parallel holda olib boriladi.

Analitik-sintetik tovush metodi psixolingvistik nuqtai nazaridan: Birinchidan, savod o'rgatish bolalarning jonli nutqiga, ular egallagan nutq malakasiga asoslanadi; Ikkinchidan, savod o'rgatishga tovush asos qilib olinadi, unda tovushni ajratishga, analiz va sintez qilishga, tovushlar artikulyasiyasiga, bolalarda fonematik eshitishni rivojlantirishga katta ahamiyat beriladi; uchinchidan, o'qish birligi sifatida bo'g'in olinadi, bo'g'in ustida ishlashga katta ahamiyat beriladi.

Metodning shakllanishi va tashkil topish jarayonida bo'lgan tamoyillari:

1. Ta'lim jarayonini tashkil etish nuqtai nazaridan: savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga differensial va individual yondashish;

2. O'qitishning istiqbolli nuqtai nazaridan: grammatika, so'z yasalishi, imlo, leksikologiyaga oid bilimlarni nazariyasiz amaliy asosda muntazam berib borish;

3. Psixolingvistik nuqtai nazardan: tovush va harfni o'qitishning qulay usulini izlash, tovush va harflarning mosligini, osonligini, ikkinchidan, ta'limning tarbiyaviy va o'stiruvchi xarakteri hisobga olinadi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarga tarbiya ham berib boriladi. Tarbiyalash didaktikaning muhim prinsiplaridandir.

Maktabda axloqiy tarbiya beriladi, ilmiy dunyoqarash elementlari shakllantiriladi. Bolalar darsda ommaviy siyosiy tushunchalarni egallaydilar. "Alifbe" sahifalarida do'stlik, baynalmilal munosabat, bolalar mehnati, tabiat, kattalar mehnati, bolalar o'yinlari, oila, maktab hayoti kabi rasmlar berilgan. Turli mavzularda matn berilgan. Bular bolalarda o'zaro do'stlik, mehnatsevarlik, mehnatni qarlash, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, tabiatni sevish va asrash, hayvonot dunyosiga qiziqish, ularni muhofaza qilish, maktab va o'qishni sevish – umuman, estetik tarbiyani shakllantiradi. Bular bolalarni xalqning qaynoq hayotiga, uning baxtiga, orzulariga, muvaffaqiyatlariga ruhlantiradi. Demak, bolalarga axloqiy, g'oyaviy-siyosiy, mehnat va estetik tarbiya berish ham savod o'rgatish vazifasiga kiradi.

Savod o'rgatishni to'g'ri tashkil etish uchun bolalarning unga nutqiy tayyorgarligi maxsus o'rganish talab etiladi. Maxsus o'rganish avgustda, hatto undan oldin – bahordan boshlanadi. 1-sinfga keladigan o'quvchining oilasiga yoki bolalar bog'chasiga boriladi, suhbat o'tkaziladi, bolalarning umumiy bilim saviyasi aniqlanadi.

1. O'qish ko'nikmasini aniqlash:

- a) so'zni sidirg'a o'qiydi;
- b) bo'g'inlab o'qiydi;
- v) harflab o'qiydi (noto'g'ri o'qish);
- g) anchagina harflarni biladi, lekin o'qishni bilmaydi;
- d) ayrim harflarni biladi.

2. YOzuv ko'nikmasi:

- a) hamma harfni yozishni biladi, so'z yozadi (bosma yoki yozma);
- b) ayrim harflarnigina yozishni biladi (bosma yoki yozma);
- v) yozishni umuman bilmaydi.

3. Tovushni tahlil qilishga tayyorgarligi:

- a) so'zni bo'g'inlarga bo'ladi;
- b) so'z yoki bo'g'indagi tovushni ajratadi;
- v) hamma tovushni to'g'ri talaffuz qiladi;
- g) ayrim tovushlarni noto'g'ri talaffuz qiladi (qaysi tovushlar ekanini xisobga olinadi);
- d) nutqning baland yoki pastligi.

4. Og'zaki bog'lanishli nutq. SHe'rni yoddan o'qish:

- a) 3 ta she'rni biladi, uni zavqlanib aytadi;
- b) 1-2 ta she'rni biladi, aytishga uyaladi;

v) birorta she'rni yoddan o'qishni bilmaydi.

5. Og'zaki bog'lanishli nutq. Ertak aytish:

a) bir yoki bir nechta ertakni aytishni biladi;

b) ertak aytishga harakat qiladi, lekin ayta olmaydi;

v) ertak aytishni bilmaydi, o'rganishga ham harakat qilmaydi.

6. Og'zaki bog'lanishli nutq. Fikr bayon qilish. ("Rasmda nimalar ko'rayotganingni aytib ber"):

a) 20 so'zdan ortiq bog'lanishli hikoya, bir necha gap;

b) 10 tadan 20 tagacha so'z, bir necha gap;

v) 10 tagacha so'zli bog'lanishli javob;

g) 3-4 so'zli qisqa javob.

SHuningdek, bola nutqining sintaktik qurilishi ham foydalanadigan so'zlar doirasi ham o'rganiladi, to'plangan materiallar 2 variantda yoziladi.

a) har bir o'quvchi haqida alohida ma'lumot, bu bolaga yakka yoki differensial yondashish uchun kerak bo'ladi;

b) sinf o'quvchilari uchun umumiy ma'lumot, bu ma'lumotdan darsda sinf o'quvchilari uchun umumiy ishlar metodikasini tanlashda foydalaniladi.

v) ma'lumotning bittasi maktab ma'lumotida, ikkinchi nusxasi sinf o'qituvchisida qoladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Analitik-sintetik tovush metodiga kim asos solgan?

2. Analitik-sintetik tovush metodining an'anaviy tamoyillarini ayting.

3. Analitik-sintetik tovush metodining shakllanishi jarayonida bo'lgan tamoyillar qaysilar?

4. Bolalarni savod o'rgatishga tayyorgarligi qay yo'nalishlarda o'rganiladi?

5. Bolalarning tayyorgarligini o'rganishning ahamiyatini gapirib bering.

6. O'zingiz bir-ikkita bolaning savod o'rgatishga tayyorgarligini o'rganing va taqqoslang, farqini aniqlang.

7. Og'zaki nutqini o'rganish qanday yo'nalishlarda olib boriladi?

8. Savod o'rgatish jarayonida bola tarbiyasi ustida qanday ishlanadi?

9. "Alifbe" darsligi materiallari mavzusini o'rganib chiqing, o'quvchi shaxsini tarbiyalash ustida qilinishi mumkin bo'lgan ish turlarini belgilang.

10. "Rasmli alifbo", "Sirli alifbo", "Sehrli alifbo" materiallarida ham foydalanish va ularni izohlang.

Tayanch atamalar: analitik-sintetik tovush metodi, nutqiy mashqlar, savod o'rgatishga tovushning asos qilib olinishi, o'qishga o'rgatish uchun bo'g'inning asos qilib olinishi, differensial yondashish, individual yondashish, o'qitishning istiqboli, nutqiy tayyorgarlik, o'qish ko'nikmasi, yozuv ko'nikmasi, tovush tahlili, tovush-harf tahlili, og'zaki bog'lanishli nutq, fikr bayon qilish, she'raytish, ertak aytish, rasm asosida suhbat.

Savod o'rgatish jarayoni

Reja:

1. Savod o'rgatish jarayoni haqida umumiy ma'lumot, uni tashkil etish.
2. Savod o'rgatish jarayoni davrlari:
  - a) alifbegacha (tayyorgarlik) davri, uning mohiyati;
  - b) alifbo (asosiy) davrning o'ziga xos xususiyatlari.
3. Savod o'rgatishda differensial va individual yondashish.
4. Savod o'rgatishda o'quvchilar bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablar.
5. Savod o'rgatish bo'yicha o'qish darsining tuzilishi.
6. Savod o'rgatish bo'yicha yozuv darsining tuzilishi.

Analitik-sintetik tovush metodida savod o'rgatish jarayoni 4 oy davom etadi.

Bu jarayon 2 davrga bo'linadi:

a) alifbegacha tayyorgarlik davri (2 hafta)

b) alifbo (asosiy) davr 31 dekabr gacha davom etadi. (120 soat 60 soat o'qish, 60 soat yozuv darsi)

Alifbogacha tayyorgarlik davri 2 bosqichga bo'linadi:

a) tovush-harf yozilmaydigan bosqich (2 hafta) o'qish darsi (8 soat)

b) harf yozilmaydigan bosqich (2 hafta) yozuv darsi (8 soat)

Savod o'rgatish jarayonidagi darslar faniga ko'ra ikki turli:

A) "Alifbe" darsligi asosidagi o'qish darslari

B) "YOzuv daftari" asosidagi yozuv darslari

1-bosqichning asosiy vazifasi o'quvchilarni maktab, sinf bilan tartib-intizom qoidalari bilan tanishtirish. Ularga nutq, og'zaki va yozma nutq haqida gap, nutqning gaplardan tuzilishi, so'z, gaplarning so'zlardan tuzilishi; bo'g'in, so'zlarning bo'g'inlardan tuzilishi, so'zlarning bo'g'inlarga bo'linishi; tovush, bo'g'inlarning tovushlardan tuzilishini; tovushlarning unli tovush va undosh tovushlarga ajratilishini o'rgatish, ulardan amaliy foydalana bilish ko'nikmalari hosil qilishdan iborat. Bu davrda maxsus nusxalar asosida o'quvchilarning bog'lanishli nutqi ustida ishlanadi. Ularga "Alifbe"da berilgan rasmlar asosida hikoyalar tuzdirishdan tashqari, o'zlari bilan she'r,ertak, hikoya, tez aytish, maqol, topishmoq, xalq ashulalari, alla, qo'shiqlar, latifalardan aytirish lozim.

Tayanch so'zlar asosida gap tuzdirish, "Alifbe"sahifalaridagi so'zlar, ularning ma'nolari ustida ishlash kabi ishlar uyushtiriladi. (Bu tarzda ishlar har bir darsda mavzularga bog'liq ravishda izchil davom ettirib boriladi)

Bu bosqichdagi yozuv darslarida o'quvchilarga daftar bilan, yozuv chiziqlari bilan tanishtirish, harf elementlarini yozishga o'rgatish, namunaga qarab grafik xatolarini aniqlash – o'z-o'zini tekshirish, harf oralarining tengligiga rioya qilish kabi ko'nikmalar hosil qilinadi.

2-bosqichda harf elementlarini yozishga o'rgatiladi.

SHuningdek, bu bosqichda tovush bilan harfni farqlashga o'rgatish ko'zda tutiladi. Bu bosqichdayoq tovush va harf o'rtasidagi chegaraga qat'iy rioya qilinadi. Bolalarga tovush haqida ma'lumot kitob ochirilmay beriladi. Tovushni ifodalovchi

harf ko'rsatilgach, harf ustida ishlanadi. Tovush va harfga oid xususiyatlar (tovushlarni talaffuz qilamiz, eshitamiz, harflarni yozamiz, ko'ramiz, o'qiymiz) ham izchil ravishda o'quvchilarni o'zlashtirishlarini hisobga olgan holda ochila boriladi.

Alifbo davri. Bu davr 31 dekabrgacha davom etadi. Unda asosan o'quvchilar unli, undosh tovush va unli, undosh harflar bilan tanishtiriladi. Unli va undoshlar osondan qiyinga tamoyili asosida joylashtiriladi. A, o, i unililari, undoshlar oldin sonor tovushlar (n, m, l) e, o', u unililari keyin esa b, k, d, t, s kabi undoshlar so'ngroq ikki tovushni ifodalaydigan j, harf birikmalarini (ng, ch, sh), tovush bildirmaydigan harf – tutuq belgisi bilan tanishtiriladi. Tovush va harfni yaxshi tanishlari, elementar o'qishni muvaffaqiyatli egallashlari uchun bo'g'inga bo'lish, bo'g'in chegarasini aniqlash, bo'g'indan tovushni ajratish, tovush va harf munosabatini aniqlash, kesma harflardan bo'g'in tuzish va o'qish, bo'g'in-tovush, tovush-harf, tahlili kabi mashqlardan foydalaniladi.

Bu davrda bo'g'inlab o'qish asosan shakllantiriladi: ikki harf yopiq, ikki harfli ochiq, uch harfli yopiq bo'g'inlar (il, ol, la, lo, nom, lim) o'qishga o'rgatiladi.

Alifbo davrini o'rganiladigan tovush-harfning murakkablini hisobga olib 3 bosqichga ajratish mumkin;

1-bosqichda o-na, a-na, il, in, bi-lan, tuzilishidagi so'zlar;

2-bosqichda echki, un, o'n kabi artikulyasiyasi qiyin bo'lgan r, q, v, f kabi undoshlar va yo'lbars, do'st, rasm kabi tuzilishidagi so'zlar;

3-bosqichda harf birinmalari ng, ch, sh 2 tovushni ifodalaydigan j, tutuq belgisi va jurnal, jirafa, tong, so'ng, bodring, choynak, shudring kabi so'zlar o'qishga o'rgatiladi.

Alifbe davrining oxirida o'quvchilar quyidagi bilim va ko'nimalarga ega bo'lishlari zarur:

f) hamma tovushlarni tanishi va har qanday holatda to'g'ri talaffuz qilishi;

b) so'zni bo'g'in, tovush, tovush-harf tahlilini bilishi so'zdagi tovushlarning izchil tartibini aniqlay olishi, kerakli tovushni so'z va bo'g'inga ajrata olishi;

v) kesma harf va bo'g'inlardan so'z tuza olishi va o'qishi;

g) 2-3-4 bo'g'inli so'zlarni bo'g'inlab o'qishi, adabiy-orfoepik talaffuz bilan o'qishi;

d) gaplarni ohangiga rioya qilib o'qishi;

e) o'qigan matnining mazmunini tushunib, ongli o'qishi;

j) o'qigan matn mazmunini savollar asosida soddagina qilib qayta hikoyalab berishi;

z) o'qigan matniga sarlavha topishi;

i) to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qish malakalari shakllantirilishi.

Alifbo davri yozuv darslarining vazifasi – kichik va bosh yozma harflarni to'g'ri shakllantirish, harflarni to'g'ri ulash, alifbeda o'qilgan bo'g'in, so'z va gaplarni namunaga qarab yozish, harf, bo'g'in, so'z, gap diktantlarni yozish ko'nikmasini shakllantirish, izohli, saylanma, ko'ruv, ta'limiy, diktant yoza olishlariga erishish, umuman grafik malakani shakllantirish. Savod o'rgatish jarayonining oxirida bir

darsda, agar darsning 3\2 qismi yozuvga ajratilsa, 20 tagacha so'z yoza olishlari talab qilinadi.

Ma'lumki, 1-sinfga o'quvchilar har xil tayyorgarlik bilan keladi. O'quv materiallari 1-sinf o'quvchilari saviyasiga mos, izchil ravishda beriladi. SHunga qaramay, har xil tayyorgarlik bilan kelgan o'quvchilarning uni o'zlashtirishlari turlicha bo'ladi. Bu savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga differensial va individual yondashishni taqozo etadi. Bunday yondashish ta'limning barcha bosqichlarida ham yaxshi natija beradi.

Differensial yondashishda o'quvchilar guruhlariga bo'linadi, har bir guruhning saviyasiga va imkoniyatiga mos topshiriqlar beriladi. Sinf o'quvchilari 3 guruhga bo'linishi mumkin. Topshiriqlar ham 3 variantda ishlab chiqiladi.

O'qituvchi sinfda frontal ishlash jarayonida 3 guruhdagi o'quvchilar bilan parallel ish olib boradi. 3 guruh uchun ham o'quv materiali qo'shimcha alifbe hisoblanadi, unga qo'shimcha alifbe uchun qo'shimcha tarqatma materiallardan, jadvallardan mustaqil ishlardan foydalaniladi.

Alifbedagi o'quv materiali yoki o'qilayotgan matnning qiyin o'rni oldin tayyorligi puxta o'quvchiga, so'ng bo'sh o'quvchiga o'qitiladi. Ba'zi o'quvchilar bilan darsdan tashqari vaqtda yakka tartibda ishlar olib borishga ham to'g'ri keladi.

YAngi material o'rganiladigan o'qish darsida ishning asosiy turlari: o'rganiladigan yangi tovushni so'zni (shu tovush so'z boshida, o'rtasida, oxirida kelgan so'zni) bo'g'in-tovush tomonidan tahlil qilish bilan ajratish. YAngi tovush ajratiladigan so'zni o'quvchilar rasm asosida o'zlari tuzgan gaplari ichidan oladilar. Tovushni ajratishda shu so'zning sxemasi – modeliga asoslanadilar. Masalan, archa. Tovushlarni eshitish, talaffuz qilish, artikulyasiyasi (nutq organlarining tovush chiqarishdagi ishi) mashq qilinadi.

Kichik va bosh harflar bilan tanishtiriladi. Bo'g'inlar o'qitiladi.

So'zlarni avval doskada, keyin "Alifbe"dan o'qish. Harf, bo'g'inlardan harf terish kartonida so'z, so'z birikmasi, gap tuzish (o'qish), so'z ma'nosi ustida ishlash.

Matnni o'qish va tahlil qilish, uni qayta o'qish, rasmni matnga bog'liqligini belgilash.

Nutq o'stirish: lug'atni boyitish, so'z birikmasi, gap ,bog'lanishli hikoya tuzish.

Umumlashtirish: yangi harfni jadvalga qo'yish, yangi o'rganilgan tovushni unli va undoshga kiritish, yangi harfni ilgari o'rganilganlar bilan qiyoslash, tovush va harfning ahamiyatini takrorlash va hokozo.

O'rganilganlarni mustahkamlash darsida yangi tovushni ajratish, yangi harf bilan tanishtirish, mashqidan tashqari barcha ish turlaridan foydalaniladi, shuningdek qo'shimcha so'zlar va matnlar bilan ishlanadi; matnni o'qish va tahlil qilishga, ko'rgazma vositalari bilan ishlashga (harfni terish kartoni, magnit doskasi, abak, sirli mato, rasmlar va b.) nutq o'stirishga, o'yinlar va qiziqarli materiallarga, ilgari o'rganilgan tovushlar va harflarni takrorlab mustahkamlashga alohida ahamiyat beriladi. Tarqatma materiallardan ham foydalaniladi.

Birinchi uchragan soʻzlar bilan ishlash; ochiq boʻgʻinlar bir undosh bilan tuziladi va oʻqiladi, yopiq boʻgʻin esa unli bilan tuzilgan ochiq boʻgʻinni oʻqib keyingi undosh oʻqiladi va soʻz toʻliq tuziladi.

YAngi soʻz urgʻusi qoʻyilgan holda beriladi, bu uni oʻqishga, boʻgʻinlab oʻqishdek sintetik oʻqishga (soʻzni butunicha oʻqishga) yordam beradi.

YAngi soʻzni doskada katta bosma harflar bilan yozish oʻquvchilarga oʻqitish tavsiya qilinadi. Soʻz shivirlash bilan oʻqiladi, kesma harf boʻgʻin bilan yoziladi.

Syujetli (rasmning asosiy mazmunini bildiradigan) rasmga qarab oʻqituvchi yordamida, uning yoʻllovchi soʻroqlari asosida hikoya tuzish, undan gapni ajratish va analiz qilish). YAngi boʻgʻin, soʻz tuzishda harf terish matosi, magnit doskasi, sirli mato kabilarning va yangi soʻzni doskada va daftarda “yasash”ning ahamiyati juda katta. Oʻqish uchun xilma-xil bosma materiallardan qanchalik koʻp boʻlsa, ulardan turli xil mashqlar tuzishda foydalanilsa, oʻqish shunchalik ongli, qiziqarli boʻladi, malaka puxta shakllantiriladi. Bola endigina oʻqiy boshlagan bosqichda ularni qatorni yoʻqotmaslikka, shuningdek, hatto, soʻzdagi keyingi harfni, keyingi soʻzni yoʻqotmaslikka oʻrgatish juda muhimdir. Bu vazifani savod oʻrgatishning boshlangʻich bosqichida xatchoʻp(oʻqiyotgan betni belgilab qoʻyish uchun kitob ichiga solib qoʻyiladigan qogʻoz yoki lentacha) va tayoqcha bajaradi. Oʻqilayotgan qatorni kuzatib borish koʻnikmasi sinf oʻquvchilaridan oʻrtogʻining xatosini toʻgʻrilashni talab qilish bilan ham erishiladi. Oʻquvchilar bu talabni qizgʻanib bajaradilar, shu yoʻl bilan ularda darsga, oʻqishga eʼtibori jalb etiladi.

Savod oʻrgatishning birinchi kunlaridayoq oʻqish ongli boʻlishi, bolalarni ongli oʻqishga oʻrgatish juda muhim. Soʻroqlar yordamida oʻqilganlarni bola qanday tushungani aniqlanadi, tekshiriladi. Oʻqishdan oldin oʻtkazilgan tayyorlov suhbatlari ham oʻqilgan matn yuzasidan oʻtkazilgan suhbat ham shu maqsadga – ongli oʻqish uchun xizmat qiladi. SHaroitga qarab, bolalarga nimanidir oʻqishni talab qiladigan problemali holatni yaratish ham zarur. Bunday problemali holatni javobini “Alifbe”dan yoki terish matosidan oʻqiladigan topishmoq yaratishi mumkin. Bunday maqsadni problemali savolni keltirib chiqaradigan taxminiy suhbat yordamida ham amalga oshiriladi. Masalan, “Qishda qushlar qaerga uchib ketadilar?” (Harf terish matosida: “Issiq oʻlkalarga uchib ketadilar”.) Mana shu kabi tayyorlov mashgʻulotlari oʻqishning yuqori darajada ongli boʻlishini taʼminlaydi va shu bilan birga, bolalar koʻz oʻngida oʻquv mehnati oʻzlashadi, ularni qiziqtiradi.

Ongli oʻqishni ifodali oʻqishdan ajratib boʻlmaydi. Ammo analitik oʻqishning birinchi bosqichida ifodali oʻqish mumkin emas, chunki bolalar soʻzda urgʻuli boʻgʻinni ajrata olmaydilar, tugallangan intonasiyani, soʻroq intonasiyasini, hatto orfoepik toʻgʻri oʻqishni ham bera olmaydilar. SHuning uchun analitik oʻqish bosqichida soʻzni yaxlit, orfoepik qayta oʻqish tavsiya qilinadi. Bunday qayta oʻqish toʻgʻri intonasiyaga, ifodalilikka rioya qilib oʻqishga oʻrgatibgina qolmay, oʻqishning ongli boʻlishiga ham yordam beradi.

Savod oʻrgatishning birinchi darslaridayoq oʻquvchilarga tabaqalashtirib (differensial) yondashish (bunda oʻquvchilarning oʻqishga tayyorgarliklaridagi farqlarni hisobga olinadi) amalga oshiriladi.

Fonetik ishlar sohasida jarangli va jarangsiz undoshlar taqqoslashga, ularning soʻz maʼnosini farqlashdagi faoliyatini aniqlashga oid mashqlar oʻtkaziladi. (ziyrak-siyrak, dil-til kabi). Artikulyasiyasi qiyin boʻlgan undoshlar ng (tong), lab-tish undoshi – v, qorishiq undosh s, ch, jarangli portlovchi – j va jarangli sirgʻaluvchi – j kabilarni oʻrganishda tovush artikulyasiyasiga oid ishlar qiyinlashadi.

Asosiy davrning oxirlarida jarangsiz jufti talaffuz qilinadigan undoshli soʻzlar: koʻrib (koʻrip), qaytdik (qayttik), aytib (aytip), ketayotib (ketayotip), tortib (tortip), terib (terip), olib (olip), obod (obot) borishdi (borishti); qisqa talaffuz qilinadigan i unli bor soʻzlar: bilan (blan); talaffuzda tushib qoladigan undoshli soʻzlar: baland (balan), doʻst (doʻs), Toshkent (Toshken), farzand (farzan), daraxt (darax). Bunday soʻzlarni yozilgandek oʻqish – imloni oʻrganishga tayyorlaydi. Bular avval orfoepik, soʻng orfoepik oʻqitiladi. SHu kabi soʻzlarni oʻqish bilan boʻgʻinlab oʻqish malakasi takomillashadi: oʻquvchilar talaffuzi va yozilishida farqlanadigan soʻzlarni oʻqishni oʻrganadilar.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar.

1. Savod oʻrgatish jarayonini qancha davom etadi va qanday davrlashtiriladi? Alifbe turlarini sanang.
2. Alifbegacha tayyorgarlik davrining maqsad va vazifalarini ayting.
3. Alifbe davrining maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
4. Savod oʻrgatish davrida oʻquvchilarga diffirensial yondoshish deganda nimani tushunasiz?
5. Savod oʻrgatishda individual tuzatish deganda nimani tushunasiz?
6. R.Safarovaning “Alifbe” si boʻyicha harflar tartibini aniqlang.
7. Savod oʻrgatishda tez aytishning oʻrni bormi?
8. Savod oʻrgatish jarayonini oxirida oʻquvchilar qanday bilim va koʻnikmalarga ega boʻlishlari zarur?
9. Savod oʻrgatish oʻqish darslariga namunali dars ishlanmasini ishlab chiqing.
10. Savod oʻrgatishdan qanday qoʻllanmalarni bilasiz?
11. Boʻgʻin-tovush, tovush-harf tahlili mashqlarining mazmuni va ahamiyatini sharhlab bering.
12. Savod oʻrgatishda “Alifbe” turlaridan foydalanish haqida soʻzlang.
13. Savod oʻrgatish nima?

Tayanch atamalar: savod oʻrgatish jarayoni, alifbegacha tayyorgarlik davri, alifbe davri, birinchi bosqich, ikkinchi bosqich, boʻgʻin-tovush tahlili, tovush-harf tahlili, nutq, ogʻzaki va yozma nutq, gap, soʻz, boʻgʻin, tovush, unli va undosh tovushlar, nutq oʻstirish, savod oʻrgatish, oddiy (elementar) oʻqish, eng oddiy (elementar) yozish, harflarni ulash, harf shakllari, yozma, bosma shakllar, kichik, katta harflar.

Savod oʻrgatishning asosiy davrida

o'qishga o'rgatish

Reja:

1. O'qishga o'rgatishning maqsad va vazifalari.
2. Tayyorgarlik davri – o'quvchilarni o'qishga o'rgatish uchun zamin. O'qishga o'rgatishda tinish belgilari.
3. O'quvchilarni harf bilan tanishtirish yo'nalishlari.
4. O'qishga o'rgatishda bo'g'inlarning o'rni. O'qishga o'rgatishda qo'llanadigan usullar va ko'rgazmalar.
5. O'qishga o'rgatishda samaradorlikka erishish yo'llari.
6. O'qishga o'rgatishning ta'limiy, tarbiyaviy va ijtimoiy ahamiyati.

Ma'lumki, savod o'rgatish, o'qish darslarining asosiy vazifasi o'quvchilarga tovush va harfni tanishtirish, ularning to'g'ri talaffuzini o'rgatish orqali bolalarda to'g'ri, ongli ifodali o'qish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. SHuningdek, o'quvchilar lug'atini boyitish, bog'lanishli natqini o'stirish, bilimini boyitish, mavhum tafakkurini shakllantirish, eshitish, qabul qilish sezgisini o'stirishda ham bu davr mas'uliyatligi bilan alohida o'rin tutadi.

Tayyorgarlik davri o'qishga o'rgatish uchun zamin hozirlaydi. Bu davrda bolalarda o'zgarlar nutqini eshitish, diqqatni to'plash, til birikmalarini (tovush, bo'g'in, so'z, gap) farqlash, ajratish, ularning vazifalarini anglash kabi xususiyatlar shakllanadi. Bular o'quvchilarning o'qishni muvaffaqiyatli egallashlariga yordam beradi.

O'qishga o'rgatish uchun avvalo o'quvchi tovush va harf bilan yaxshi tanishtirilishi lozim. Tovush va harf bilan tanishtirishda bo'g'indan tovushni ajratish tamoyiligi rioya qilinadi. Harf bilan tanishtirish bir necha xil yo'nalishda amalga oshirilishi mumkin:

1. Mazmunli rasm yuzasidan savol-javob usuli bilan bog'lanishli hikoya tuzdiriladi. Undan kerakli gap, so'ng kerakli so'z ajratib olinadi, so'ngra so'z ustida yuqoridagi kabi tahlil ishlari uyushtiriladi.

2. So'z asos qilib olinadi. Analitik mashqlar yordamida o'rgatiladigan tovush ajratib olinadi: ot, o'qituvchi ot rasmini ko'rsatadi, o'quvchilar uning nomini – so'zni aytadi. O'qituvchi o tovushini cho'zib (o-o-o-o t) aytadi va qaysi tovushni cho'zib aytayotganini o'quvchilardan so'raydi. O'quvchilar o tovushini aytgach, uning xususiyatlari haqida savol-javob o'tkaziladi. O tovushli so'zlar o'ylab toptiriladi. SHundan so'ng o harfi kesma harfdan yoki rasmlı alifbodan ko'rsatiladi. Bunda o harfining shaklini esda olib qolishlariga alohida e'tibor beriladi.

3. O'rganilgan harf ichiga bugun o'rganiladigan harf aralashtirib qo'yiladi, bolalar uning ichidan notanish harfni ajratadilar, so'ng o'qituvchi bu harf ifodalaydigan tovushni aytadi. O'quvchilar tovushning xususiyatlarini aytadilar. SHu harfni kesma harflar ichidan topib, kitob sahifasidan, rasmlı alifbodan ko'rsatadilar.

SHu tariqa tovush-harf bilan tanishtirilgach, o'qishga o'rgatish usulida ishlanadi.

O'qishga o'rgatishda bo'g'in asos qilib olnadi. Buning uchun o'qituvchida bo'g'in jadvali bo'lishi lozim. Bo'g'in jadvali asosida o'qish namunasi ko'rsatiladi, ya'ni harflab emas, ichida, birinchi harfni ko'z bilan ko'rib, uning nomini dilda saqlab, ikkinchi harfni ko'rish va ikkalasini bog'lab, unlini mo'ljallab ulab aytish tushuntiriladi. Bo'g'in o'qish o'qituvchining namunasi asosida doimiy ravishda har bir darsda izchil olib boriladi. Bunda quyidagi kabi jadvaldan foydalanish mumkin.

a   n   ti : l
a

		a					
			,				g

Bunda alifbe sahifalaridagi so'zlarni oldin bo'g'inga bo'lish, so'ng o'qishni mashq qilish yaxshi samara beradi. O'qituvchining namunali o'qishidan so'ng xor bilan o'qish, yakka-yakka o'qishdan, shivirlab o'qishdan foydalaniladi.

Ayniqsa, sekin o'qiydigan o'quvchilar bo'lgan sinflarda xor bilan o'qitish o'qishni tezlashtirishga yordam beradi. Sinf o'quvchilarining o'qish ko'nikmalaridan kelib chiqib, matndagi so'zlarni sinf xattaxtasiga bo'g'inlarga bo'lib yozish, o'rganilgan harflarni hisobga olgan holda qo'shimcha so'z birikmalari, gaplar tuzib yozish va o'qitish usulidan ham foydalaniladi.

Ma'lumki, "Alifbe" sahifalarida bo'g'in tuzilishi murakkablashib boradi. SHuning uchun o'qituvchi har bir bo'g'in tuzilishini murakkabligiga qarab ish usullarni belgilab olishi zarur. Masalan, uch tovushdan tuzilgan, to'rt tovushdan tuzilgan bo'g'inlarni o'qishga o'rgatish ham o'ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bunda o-lam, Man-non, tipidagi bo'g'inlarda o-la:m, Ma:n-no:n tarzidagi qo'shimcha chiziqdan, bod-ring, do'st tipidagi bo'g'inda ring, do'st tarzidagi qo'shimcha chiziqlardan foydalaniladi. So'zlarni o'qishga o'rgatishda bilib o'qishdan tashqari jadvallar ham yaxshi samara beradi.

ko': k   ka
ko': r   lom
ko': ch   sa
ko': p

Umuman olganda, har bir o'qish darsida albatta bo'g'in tuzilishi murakkab so'zlarni o'qish mashqi o'tkazilishi lozim. Bu usul o'quvchilarda o'qish malakasining takomillashuviga yordam beradi.

O'qishga o'rgatishda so'zlarni va gaplarni to'ldirib o'qish ko'nikmalarini hosil qilish o'quvchini gap tuzishga, tez fikrlashga yo'naltiriladi. O'quvchi tushib qoldirilgan harf va so'zni rasmga qarab topadi, uning gap mazmuniga mos yoki mos

emasligiga e'tibor beradi, o'rtoqlariga nisbatan tez topib, o'qituvchining rag'batiga sazovor bo'lishga intiladi.

“Alifbe” darsligidagi matnlarda turli tinish belgilari ishlatilgan. Ular shularga mos ohang tanlashni, to'xtash, pauza qilish o'rinlarini belgilab olishni taqazo etadi. Bunda ham o'qituvchining tushuntirishi (birinchi uchragan tinish belgini izohlashi) va ifodali o'qish namunasini ko'rsatishi katta ahamiyat kasb etadi. Ifodali o'qilgan matngina tushunarli bo'ladi.

Har bir fanda bo'lgani kabi o'qish darslarida ham ta'lim-tarbiya birligiga e'tibor beriladi. O'qish darslarida tarbiya o'qilgan matnning ongli o'zlashtirilishiga bog'liq. O'quvchi matnda fikr nima haqida borayotganini anglasagina, o'zida shunday xislatlarni shakllantirishga harakat qiladi. Ikkinchidan, esa yaxshi inson bo'lish uchun o'qishning zarurligini anglaydi. SHuning uchun ongli o'qishni ta'minlashda matn bilan unga ishlangan mazmunli rasmlar o'rtasidagi bog'lanishlarni shakllantirishga, matn yuzasidan savollar berishga diqqat qaratish lozim. Masalan, rasmni kuzating, endi matnni o'qing, matnda nima haqida gapiriladi? Rasmda nima tasvirlangan? Ular orasida bog'lanish bormi?, matn mazmunini rasmga qarab so'zlab bering.

YOki: Bolalar qaerga bordilar?, Qizning ismi nima?, Bolaning ismi-chi? Ali, Lola nima qildi? Ular qanday lolalar terdilar?.

Demak, o'qish o'qilganlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. SHundagina matndagi asosiy fikr, ilgari surilayotgan g'oya o'quvchilar tomonidan o'zlashtiriladi. So'ng so'z va matnlar yod olingan taqdirda ham o'quvchiniki bo'lib qoladi.

O'qishning ongliligini va ta'sirchanligini ta'minlash uchun matn mazmunini o'quvchilarning ko'rgan kechirganlarini, taassurotlari bilan bog'lash lozim. SHunda o'quvchida o'qishga, o'rganishga qiziqish ortadi.

Ongli o'qishni amalga oshirishda lug'at ustida ishlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, 51-sahifada uvol, rizq-ro'z so'zlari bor. Ularning ma'nosi ustida to'xtalish, birinchidan, fikrni oydinlashtirsa, ikkinchi tomondan tarbiyalashga ham xizmat qiladi.

SHe'r, tez aytish, topishmoq, qo'shiq, maqol, hikmatli so'zlardan o'qitish, yod oldirish ham o'quvchilarning o'qishga qiziqishini oshiradi, o'qish malakasini shakllantiradi, xotirasini mustahkamlaydi.

O'qish darslarining uchdan ikki qismi o'qishni mashq qilishga ajratilishi lozim.

Demak, o'quvchilarni o'qishga o'rgatish, ularning o'qish sur'atini oshirish, ifodali va ongli o'qish elementlarini shakllantirish, tarbiyalash o'qish darslarining muhim vazifalari hisoblanadi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. O'qishga o'rgatishning maqsad va vazifasi nima?
2. O'qishga o'rgatishning muvaffaqiyatli bo'lishi uchun unga qanday va qachon zamin tayyorlanadi.
3. O'qish turlarini sanang.

4. Harf bilan tanishtirish qanday yo'nalishlarda amalga oshiriladi? Siz qaysi yo'nalishni ma'qul deb hisoblaysiz?
5. O'qishga o'rgatishning qaysi usuli eng qulay usul?
6. O'qishga o'rgatishda qanday jadval va ko'rgazmalardan foydalanish mumkin?
7. O'qishga o'rgatishda yozma va bosma harfli matnlarning ko'rgazmaliklari nimada?
8. To'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qishga qanday o'rgatiladi?
9. O'zingiz yaratgan ko'rgazmalarning ahamiyati va undan foydalanish yo'lini dars jarayonida ko'rsating.
10. O'qishning bola hayotidagi ahamiyati ayting.
11. Bo'g'inlab o'qitishning ahamiyati nima?
12. Savod o'rgatish bo'yicha ishchi rejasini o'rganing.

Tayanch atamalar: o'qishga o'rgatishga bo'g'in asos, bo'g'in jadvali, unlini mo'ljallab o'qish, undoshni mo'ljallab o'qish, bo'g'inlab o'qish, o'qishga o'rgatishda qo'shimcha chiziqlar, gapni to'ldirib o'qish, analitik o'qish, sintetik o'qish, avtomatlashgan o'qish.

Savod o'rgatish mashqlarining asosiy turlari

Reja:

1. Tovush va harf ustida ishlash maqsad va vazifalari.
2. Tovush ustida ishlash mashqlari:
  - a) analiz. analitik ishlar, analitik-sintetik ishlar.
  - b) sintez. sintetik ishlar, analitik-sintetik ishlar.
  - v) tovushlar artikulyasiyasi, diksiya mashqlari.
3. Savod o'rgatish darslariga dars ishlanmasi yozing.
4. Savod o'rgatish davrida grammatik-orfografik propedevtika. Savod o'rgatish davrida lisoniy bilimlar berish.
5. Savod o'rgatish davrida nutq o'stirish.

1. Tovush savod o'rgatishning asosi bo'lib xizmat qiladi. Savod o'rgatish davrida so'z va bo'g'inlarni tovush tomonidan analiz va sintez qilish, tovush va ularning artikulyasiyasini analiz qilish mashqlari o'tkaziladi, diksiya (ravshan, burro gapirish) ustida ishlanadi, logopedik ishlar olib boriladi. Tovush ustida ishlash bilan ayniqsa, kesma harflardan so'z tuzish kabi sirtez qilish priyomlarida birlashib ketadi; tovush va harf o'rtasidagi munosabatni doimo aniqlab borish o'qish malakalari shakllantirish uchun ham, imlo tomonidan savodli yozish asosini yaratish uchun ham foydalidir.

S.P.Redozubov tovushni analiz va sintez qilish priyomlarini to'liq ishlab chiqqan. SHulardan, o'zbek tilida savod o'rgatishda quyidagi priyomlardan foydalaniladi:

- a) Analiz. Analitik ishlar. Analitik-sintetik ishlar.

1. Nutq (gap) dan so'zni ajratish; so'zni aniq taffuz qilish; bo'g'inlarga bo'lish va bo'g'inlarni aniq talaffuz qilish; urg'uli bo'g'inni ajratish va uni boshqa bo'g'inlardan farqlab, kuchli talaffuz qilib o'qish, maxsus tovushni ajratgan holda so'zni bo'g'inlab o'qish (aaaa-na, nooon, iiil. Sssa-na, yyyo'l, ki-yyyik, iish).

2. SHu darsda o'rganiladigan yangi tovushni ajratish. YAngi tovushni birinchi marta ajratishning bir necha usuli bor:

a) so'zdan tovushni uzun talaffuz qilib ajratish: aaa-na, looo-la, iiii, booo-la;

b) undosh tovushni yopiq bo'g'indan ajratish: Usss-mon, O-limmm, O-minnn.

v) sirg'aluvchi undoshni ochiq bo'g'indan ajratish: sssa-na, to-yyyb, zzzz-rak.

s) bo'g'in hosil qilgan bir unlini ajratish: o-na, u-num, o'-tin, yo-rug', o-ta, yu-tuq, u-zuk;

d) o'rganilgan tovushni so'z boshida kelgan so'zlardan ajratish (so'zni o'qituvchi aytadi, birinchi tovushni esa o'quvchi aytadi): nok, tok, lola, ...;

e) rasm nomini ifodalovchi so'zni aytish; o'qituvchi nokning rasmini ko'rsatib, noo deydi, o'quvchilar k tovushini o'zlari qo'shadilar: nok.

Asosan, darsda yangi tovush birinchi marta ajratib, talaffuz qilingandan so'ng, shu tovush so'z boshida, o'rtasida, oxirida kelgan va aniq talaffuz qilinadigan so'zlar tanlanib, o'quvchilarga talaffuz qildiriladi: k tovushi uchun: kuz, tik, tok.

O tovushi: olma, osh, O-mon;

D tovushi: dog', Odil (so'z oxirida jarangsizlashadigan ozod, hisob kabi so'zlarni tanlash tavsiya qilinmaydi).

3. So'zdagi tovushlarni sanash va ularning nomini tartibi bilan aytish, sonini aniqlash, bo'g'inlarni sanash: olma – ol-ma, o-l-m-a; 4 ta tovush, 4 ta harf, ikki unli tovush, ikki undosh tovush, ikki bo'g'in... Bu priyomdan o'quv yilining ikkinchi yarmida va keyingi sinflarda ham fonetik tahlil sifatida foydalaniladi.

4. Jarangli va jarangsiz undoshli so'zlarni taqqoslash: dil-til, oldin-oltin, tog'-tosh, moy-choy-loy-boy-soy-toy kabi.

Savod o'rgatishda analiz-sintez bir-biridan ajratilmaydi. CHunki, analiz o'qish jarayonini egallash uchun zamin yaratadi, sintez esa ko'proq o'qish malakasini shakllantiradi.

b) Sintez: sintetik ishlar. Analitik-sintetik ishlar.

1. Tovush tomonidan analiz qilingan so'zni yoki bo'g'inni talaffuz qilish va uni kesma harfdan tuzish (yozish); shu so'z yoki bo'g'inni o'qish.

2. O'rganilgan undosh bilan (na, no, la, lo, ni, li, bi, si, ma, mo, mi, ta, to, ti, dl, do, so, sa, ..) bo'g'in jadvalini tuzish; bo'g'in jadvalini kitobdan yoki matndan o'qish; kesma harflardan bo'g'in jadvalini tuzish.

3. Bola-lola-tola, boy-toy-soy-loy, baxt-taxt, ona-ota, mosh-bosh kabi bir undosh harf bilan farqlanadigan yoki ona-ana, ukki-ikki, osh-ish kabi bir unli harf bilan farqlanadigan so'zlarni o'qish (bunday so'zlarni o'quvchilarning o'zlari topib o'qishlari mumkin).

4. So'zning boshiga yoki oxiriga bir harf qo'shib, yangi so'z hosil qilib o'qish; ola-lola, osh-bosh, oy-toy, boy, soy, loy; o'roq-so'roq; ol-hol, sol; sava-savat, elka-elkan; son-son; ayiq-qayiq; o'lka-yo'lka; olti-oltin; oldi-oldin.

5. Soʻz oʻrtasiga harf qoʻshib, yangi soʻz hosil qilib oʻqish: koʻmak-koʻlmak, ziray-ziyrak, tana-tashna, osha-oshna.

6. Boʻgʻinlarni almashtirib yangi soʻz hosil qilish va oʻqish: Gulnor-Norgul.

7. Tovushlarning oʻrnini almashtirib yangi soʻzni hosil qilish va oʻqish: somon-osmon, tilak-kalit, qoʻy-yoʻq.

8. Tovushni yoki boʻgʻinni tushirib qoldirib yangi soʻz hosil qilish va oʻqish: anor-nor, gulnor-gul, elkan-elka, bogʻla-bogʻ.

Boʻgʻin qoʻshib yangi soʻz hosil qilish va oʻqish: bogʻ-bogʻcha, gul-gulzor, bogʻbon, dorboz.

Sintetik ishlarning bu priyomlari tovush ustida ishlashni harf ustida ishlash bilan birga qoʻshib olib borishni talab qiladi. Bu ish priyomlari qiziqarli boʻlib, darsda yarim oʻyin holatini vujudga keltirishga imkon beradi.

Xulosa qilganda faqat analiz yoki faqatgina sintez bilan kifoyalanib boʻlmaydi, ammo tafakkur faoliyatining u yoki bu turi etakchi rol oʻynaydi. Soʻzni analiz qilish bilan oʻquvchi soʻzni leksik maʼnoga ega boʻlgan bir butun sifatida anglaydi, bu sintezdir; soʻz sintez qilinganda uning tovush tarkibiga diqqat jalb etiladi, bu esa analizdir.

Umuman, savod oʻrgatish jarayonida analitik-sintetik ishlar sistemasi bolaning aktiv fikrlashini taʼminlaydi. Analitik-sintetik ishlar usuligina oʻquvchilarning bilish mustaqilligini taʼminlaydi, muammoli vaziyat yaratadi, bolalarda kuzatuvchanlikni, ziyraklikni oʻstiradi.

Tovush-harf tomonidan analiz va sintezni engillashtiradigan foydali vositalar sifatida kesma harflar, kesma boʻgʻinlar va harf terish polotnosi, shuningdek, harf yoki boʻgʻin abak, kadoskopdan foydalaniladi; tovushlarning talaffuzi ustida ishlash uchun, shuningdek, yozib olingan ifodali nutqni (asosan, badiiy asarni) takroriy eshittirish uchun magnitafon (yoki lingafon) kabineti xizmat qiladi.

V) tovushlar artikulyasiyasi, diksiya ustida ishlash.

Analiz-sintez ishlari sistemasida tovushning oʻzini analiz va sintez qilish, tovushni talaffuz qilish vaqtidagi nutq apparati organlarining holati va harakatini kuzatish (analiz) va harf bilan ifodalangan tovush va tovushlar birikmasini talaffuz qilish maqsadida nutq organlarini zarur holaga keltirish(sintez) muhim oʻrin tutadi masalan: u tovushning analizini olsak: til tanglayga tomon baland koʻtariladi, tanglay bilan til orasida torgina boʻshliq qoladi, lablar bir-biriga yaqinlashib yumshoqlashadi, ovoz hosil boʻladi;

R tovushining sintezi ogʻiz ozroq ochiq tishlar orasida boʻshliq boʻladi, lablar ozgina kengroq tortilgan, til ozroq orqaga itarilgan va tanglay (tepa)ga tomon baland koʻtarilgan holatda; ovoz eshitiladi, oʻtayotgan havo kuchi bilan tilning uchi titraydi.

Sinfda barcha tovushlarning artikulyasiyasi (hosil boʻlishi) va koʻrsatib boʻlmaydi. Masalan: afrikatlar (ch, j) , chuqur til orqa (q, gʻ, x), boʻgʻiz tovushi (h) artikulyasiyasini koʻrsatish qiyin. Ammo bunday tovushlarning hosil boʻlishini tushuntirish uchun oʻqituvchi, oʻquvchilar diqqatini jalb qilgan holda, tovushni talaffuz qilib koʻrsatadi, soʻngra oʻquvchilar talaffuz qiladilar. Bunday usulni bir necha bor takrorlagan maʼqul.

Diksiya ustida ishlash o'quvchilar nutqini tushunarli, sof, aniq, jarangdor bo'lishiga erishishdir. Bu savod o'rgatish uchun ham, ifodali o'qish, orfoepik va orfografik malakani, jo'rovozlik ko'nikmasini o'stirish uchun ham juda muhimdir. YA'ni diksiya tovush hosil qiluvchi apparatning egiluvchanligiga bog'liq, shuning uchun diksiyani o'stirish mashqlari tovush hosil qiluvchi apparatning elastikligini o'stirishga qaratiladi.

Diksiya ustida ishlash mashqlariga misollar:

1. Baland talaffuzni mashq qilish: Masalan: sara-shira-qara-shira so'zlarini ovozni to qichqiriqqacha balandlata borib, so'ngra ovozni to shivirlashgacha paslatib talaffuz qilish.

2. Talaffuz tempini mashq qilish. SHu sara-shira so'zlarini sekin talaffuz qilib, tempni asta tezlashtira borish.

3. Ayrim undosh tovushlarni, ayniqsa, o'quvchilar nuqson bilan talaffuz qiladigan so'zlarni qayta talaffuz qilish mashqi.

4. Murakkab tovush birikmalarini talaffuz qilishni mashq qilish. Buning uchun tez aytishlardan foydalaniladi. Masalan, *G'ani g'ildirakni g'izillatib g'ildiratdi.*

Bolalarni so'zlayotganda to'g'ri nafas olishga, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatish zarur. Ba'zi tortinchoq bolalar tovushni talaffuz qilishga uyaladilar. Bunday vaqtda tovushni, so'zni xor bilan talaffuz qildirish, xor bilan o'qitish, tez aytishlarni hor bilan aytirish foydalidir.

7. Savod o'rgatish davrida o'quvchilar nutqini o'stirish.

Ona tilidan olib boriladigan ishlarning hammasi, shu jumladan, savod o'rgatish ham, o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirish bilan bog'liq holda uyushtiriladi. Savod o'rgatish davridagi ishlarning miqyosi keng bo'lib, ekskursiyalar, bolalarning kuzatishlari, fan darslar, rasm yuzasidan suhbat va boshqalar bilan bog'lanadi. Bu davrda o'quvchilar nutqini o'stirishning vazifalari:

1) bolalar nutqidagi kamchiliklarni to'g'rilash;

2) ularning tasavvur va tushuncha doirasini kengaytirish bilan bog'liq holda lug'atini boyitish;

3) o'quvchilar nutqidagi ayrim so'zlarning ma'nosiga aniqlik kiritish;

4) gap va uch-to'rt gapli kichik "hikoyacha" (bog'lanishli nutq)ni og'zaki to'g'ri tuzish ko'nikmasini o'stirishdan iborat. Bolalar bu davrda, birinchidan, kiyim-kechak, ish qurollari, mevalar kabi fanlar bilan tanishish yordamida so'zni ovozli ishlatishga; ikkinchidan, turli tipdagi sodda yig'iq gap (*Bolalar yuguryapti*), sodda yoyiq gap (*Lola do'konga bordi*), uyushiq bo'lakli gap (*Anvar oyisiga yordamlashdi, ukasiga qaraydi*), qo'shma gap (*O'g'il bolalar qushlarga in yasashyapti, qizlar don berishyapti*) tuzadilar. Ular bu ko'nikmalarni amaliy-mashqlar yordamida egallaydilar.

Bolalarning shaxsiy tajribalari, kishilar hayoti va tabiati, kuzatishlari nutq o'stirish uchun asosiy manba hisoblanadi. Fanlar, uy-ro'zg'or asboblari, o'simliklar, hayvonlar qiziqarli suhbat uchun tema bo'lib xizmat qiladi.

Suhbat jarayonida bolalarda hosil qilingan tasavvur asosida aniq tushunchalar shakllanadi.

Birinchi sinf o'quvchilari nutqini o'stirishda bolalarning o'yin va ermaklari, rasm ko'rish va *Bu nima? Bu kim? Bu qanday fan? Kim nima qilyapti?* kabi savollar asosida suhbatdan ham foydalaniladi.

Savod o'rgatish davrida nutq o'stirishga oid ish turlariga atrofdagi jonli fanlarning nomini, ularning belgilarini aytish, fanlarni ma'lum belgilari asosida gruppalash kabi mashqlar kiradi.

Masalan o'qituvchining topshirig'iga muvofiq, ma'lum ber temada (*kuz, mevali bog', oila, sinf, maktab haqida*) ikki so'zdan iborat gap tuzadilar; keyinroq esa shunday yig'iq gaplar tuzib, uni savollar yordamida yoyiq gapga aylantiradilar. O'rgangan harflaridan so'zlar va kichik gaplar tuzib yozadilar. O'qish darslarida rasmgaqarab kichik hikoyacha tuzadilar, o'qituvchini savollariga to'liq javob berishga o'rganadilar. Alifbedagi rangli, chiroyli rasmlar tevarak-atrofdagi fan va hodisalar, hayvonlar va o'simliklarning nomini idrok etishga, bilib olishga yordam beradi.

1. Savod o'rgatish davrida grammatik-orfografik propedevtika.

Savod o'rgatish davridayoq bolalar grammatika va imlodan ayrim materiallarni amaliy asosda o'zlashtira boradilar, ya'ni ularga mavzu tushuntirilmaydi, nazariy ma'lumot berilmaydi.

Bolalar og'zaki va yozma nutqni o'zlashtirish va yozma mashqlarni bajarish bilan o'quv yilining ikkinchi yarmida yoki keyingi sinflarda o'rganiladigan mavzularni o'zlashtirishga tayyorlanadilar.

Savod o'rgatishning birinchi oylaridayoq bolalar Ali, Omon, Olim, Naima kabi ko'p ismlarni o'qiydilar va kishilarning ismlari bosh harf bilan yozilishini amaliy o'zlashtira boradilar.

Bu bilan ular o'quv yilining ikkinchi yarmida o'rganiladigan kishilarning ismi bosh harflar bilan yozilishiga doir imlo qoidasini o'zlashtirishga tayyorlanadilar. Til-dil, olti-oldi kabi so'zlarni o'qishni mashq qilish jarangli va jarangsiz undoshlarni o'zlashtirishga, son-sana, gul-gulchi-guldon-gulzor, bog'-bog'bon-bog'cha kabi so'zlarni mashq qilish esa bolalarning "O'zakdosh so'zlar" mavzusini o'zlashtirishga tayyorlaydi.

Propedektiv mashqlar sistemasi boshlang'ich sinflar grammatika va imlo programmasining bosqichli izchillik prinsipi asosida tuzulishiga mos keladi. Amaliy ishlar natijasida bolalarda ma'lum nutq tajribasi, til hodisalarini, so'zni, uning tarkibi va yasalishini, boshqa so'zlar bilan bog'langanda o'zgarishini kuzatish tajribasi to'plana boradi. Mana shu tajribalar asosida o'quvchilar nazariy umumlashmalarni o'zlashtiradilar, bular asosida esa grammatik tushuncha va orfografik qoidalar shakllanadi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Savod o'rgatish jarayonida qaysi mashqlardan foydalaniladi?
2. Analiz-sintez mashqlarini kim ishlab chiqqan? Uning ahamiyatini ayting.
3. Analiz mashqlarining turlarini ayting. Ulardan qaysi o'rinlarda foydalaniladi?

4. Sintez mashqlarining turlarini ayting. Sintez mashqlarini uyushtirishda kesma harf va kesma bo'g'inlarning ahamiyatini misollar asosida izohlang.

5. Tovush va harf tomondan analiz-sintezni engillashtiruvchi vositalar nimalar? Ularni yasang va dars jarayoniga tadbqiq eting.

6. Savod o'rgatish jarayonida tovushlarning to'g'ri va ravon talaffuzi ustida qanday ishlanadi?

7. Diksiya ustida ishlash mashqlariga nimalar kiradi?

8. R tovushini nima uchun ayrim o'quvchilar ayta olmaydi?

9. R tovushini qanday qilib to'g'ri talaffuzga o'rgatish mumkin?

10. Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar nutqini o'stirishda qanday manbalardan foydalaniladi?

11. Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar nutqini o'stirish vazifalariga nimalar kiradi?

12. Savod o'rgatish davrida nutq o'stirishga oid ish turlari nimalardan iborat?

13. Nazariy materiallarsiz grammatika va imloni amaliy o'zlashtirish deganda nimani tushunasiz?

14. Analitik-sintetik ishlarning ahamiyatini ko'rsating.

15. Analitik-sintetik ishlarni o'rgatishda qaysi adabiyotlardan foydalaniladi?

Tayanch atamalar: Analiz mashqlari, sintez mashqlari, kesma harf, kesma bo'g'in, diksiya, tez aytish, artikulyasiya, unli, undosh, ko'rgazma, fonetika, orfografiya, grafika, kalligrafiya, ma'no, gap, so'z, bo'g'in, o'qish, yozish.

Savod o'rgatish jarayonida yozuvga o'rgatish

Reja:

1. Savod o'rgatish mashqlarining turlari.
2. YOzuvga o'rgatish vazifalari.
3. Hozirgi yozuv shrifti haqida. Lotin yozuvining o'ziga xos xususiyatlari.
4. YOzuvga o'rgatishning tashkiliy va gigienik shartlari.
5. YOzuvga o'rgatishning ta'limiy shartlari.
6. YOzuvga o'rgatishda orfografik elementlar, husnixatga o'rgatish.
7. YOzuv darsida o'quvchilar nutqini o'stirish.
8. 1-sinfda "YOzuv daftari" bilan ishlash.
9. YOzuvga o'rgatishning ijtimoiy ahamiyati.

Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar o'qishga o'rganish bilan parallel ravishda yozuvdan ham elementar malaka hosil qiladilar. Dasturga muvofiq o'quvchilar yozuvdan quyidagi malakalarni egallashlari lozim:

1. Partada to'g'ri o'tirish, daftarni to'g'ri qo'yish, chiziqlarni chamalash, yozayotganda ruchkadan to'g'ri foydalanish, hoshiyaga rioya qilish.

2. Ish daftari yoki alifbe asosida o'zbek alifbosidagi barcha katta va kichik harflarni yozish, shuningdek, harflarni so'zda bir-biriga bog'lab yoza olish: bosma matnni yozma matnga aylantirib yozish.

3. Tahlil qilingan soʻz va ikki-uch soʻzli gaplarni oʻqituvchi yordamida yozish.

4. Talaffuzi bilan yozilishida farq qilmaydigan soʻzlarni koʻchirib yozish va diktovka bilan yozish: yozganlarini matnga qarab, izohlab oʻqish bilan tekshirish.

5. Ogʻzaki tuzilgan hikoyadan olingan gapni yozish.

Analitik-sintetik tovush metodi tamoyiliga muvofiq, oʻqish va yozuv birligi saqlanadi. Harflarni yozishda oʻqishga oʻrgatishdagi tarkib asos qilib olinadi, yaʼni oʻqish darsida oʻquvchilar harfni oʻzlashtiradilar, matnni oʻqiydilar, yozuv darsida esa shu harfli soʻzni yozadilar.

YOzuvga oʻrgatish, birinchi navbatda, grafik malaka hosil qilishdir. Har bir malaka ham taʼlim berish, koʻnikmani shakllantirish va shu asosda qator mashqlarni bajarish natijasida hosil qilinadi.

Grafik malaka, birinchidan, qoʻl-harakat malakasidir, bu harakat birinchi qarashda muskul kuchiga asoslanadi. Ikkinchidan, yozuv jarayonida nutqning oʻzlashtirilgan birligi boʻlgan tovush grafik belgilarga, yaʼni harfga tarjima qilinadi. Bu yozuvga ongli faoliyat tusini beradi. YOzuvning ongliligi, birinchidan, tovush va harfning toʻgʻri nisbatini, ikkinchidan, bir qancha grafik va orfografik qoidalarga rioya qilishni, uchinchidan, oʻz fikrini, taassuroтини ifodalashda yozuv malakalaridan foydalanishni talab qiladi.

YOzishdan birdan bir maqsad fikrni ifodalashda yozuv malakalaridan foydalanish hisoblanadi. Bu maqsadni bolalar qanchalik tez anglab etsalar, ularda yozma nutq malakasi shunchalik muvaffaqiyatli va toʻgʻri shakllanadi. Savod oʻrgatish jarayonida bolalar juda sekin yozadilar, oʻz fikrini, hatto bir soʻz bilan yozma ifodalash uchun ham yarim oylar oʻtadi.

YOzuv malakasi oʻqish malakasi bilan uzviy bogʻliqdir. Bola yomon oʻqisa, yozuvni egallashi qiyin boʻladi, chunki boʻgʻinlab oʻqish malakasidan soʻng boʻgʻinlab yozish malakasi shakllanadi.

YOzish va oʻqish uchun bolaning umumiy nutqiy rivojlanishi katta ahamiyatga ega. Keyinroq bolalarda oʻz fikrini yozma ifodalash malakasi bir oz barqarorlashganda, bu malaka nutqqa, tafakkurga, fikrni ifodalash jarayoniga ham ijobiy taʼsir etadi.

Grafik malakani shakllantirishda quyidagi bosqichlar mavjud:

1. Turli shakllar andozasi ustidan chizish. Erkin rasmlar chizish. YOzuv qurollarini toʻgʻri tutish, toʻgʻri qiya elementlar chizish, uzunlikni, oraliq masofani chamalash va h.

2. Harf elementlarini yozish, baravar masofada qisqa va uzun elementlar, osti va usti ilmoqli elementlar chizish.

3. Bosh va kichik harflarni alohida yozish.

4. Harf birikmalarini, boʻgʻinni yozish, harflarni toʻgʻri qoʻshib yozish malakasini hosil qilish uchun soʻz yozish.

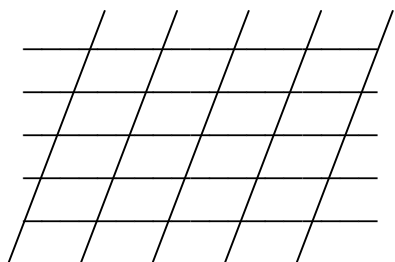
Grafik malakani hosil qilishdan asosiy maqsad, harflarni bosmadan bir tekisda, elementlarga ajratmay bogʻlab tez, bir maromda yozish, soʻzlarni qatorga toʻgʻri joylashtirishdir.

SHuni ta'kidlash kerakki, savod o'rgatish davrida bola harflarni yozishdan oldin uni qanday shakllantirishni ko'z oldiga keltirib, fikrlab oladi, ba'zan harf shaklini havoda "chizadi", harf namunasini ko'chiradi, tarkibini tahlil qiladi, uni qanday yozishni o'zicha sekin gapiradi: o'qituvchi o'quvchi yoniga o'tirib, ruchkani to'g'ri ushlatadi va uning qo'li bilan harfni yozishni ko'rsatadi yoki o'zi yozib tushuntiradi. Bundan tashqari, bola yozuvning texnik tomoniga katta jismoniy kuch sarflaydi. Savod o'rgatish oxirida bola bir darsda 20 tacha so'zni yozishi mumkin.

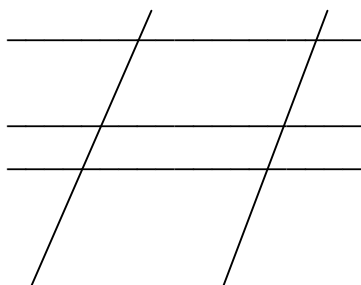
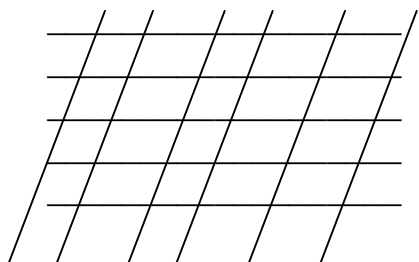
O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qaroriga binoan 1993 yil 2 sentyabrda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. 1995 yil 6 mayda qonunga o'zgartirishlar kiritildi. Bu alifbodagi harflarning asosiy xususiyati bosmasdan, qo'lni uzmasdan bog'lab yozishga mo'ljallangan. SHuning uchun yozuvga o'rgatish metodikasida harflarni qo'shishga alohida ahamiyat beriladi. O'quvchilar barcha harflarni bir-biriga qo'shish yo'lini bilishlari lozim.

Maktabda asosiy yozuv quroli sharikli ruchka, xattaxtada yozish uchun bo'rdan foydalaniladi.

Savod o'rgatish davrida bolalarni yozuvga o'rgatish uchun turli vaqtlarda turli xil chiziqli daftardan foydalanilgan: dastlab chiziqsiz, silliq qog'oz ishlashtilgan bo'lsa, keyin quyuqyopiq chiziqlar bilan kesilgan uch chiziqli daftardan foydalanilgan.

Bunday daftar yozuvga o'rgatilgan bola boshlang'ich sinflarni bitirgunga qadar besh xil daftarga o'rganishni talab etilar edi.

Hozirgi vaqtda yozuvga o'rgatish uchun ikki chiziqli daftar tavsiya etiladi. Xattaxta ham shunga mos bo'lishi talab qilinadi. 2-sinfdan, ba'zan birinchi sinfda o'quv yilining ikkinchi yarmidan boshlab bir chiziqli daftarga yozishga o'tiladi.

Daftar tutishda bolalarni hoshiya qoldirishga, daftar chiziqlariga rioya qilishga, harflarni bir xil hajmda yozishga, sarlavhani aniq va to'g'ri ajratishga, xat boshidan yozishda joy qoldirishni unutmaslikka o'rgatib borish ularda saranjom-sarishtalikni tarbiyalaydi. YOzuv darsida o'quvchilar "YOzuv daftari" bilan ishlaydilar. Sinfda o'rganilgan harfni uyda mashq qilish uchun alohida daftar bo'lgani ma'qul.

O'qituvchi yozish vaqtida 65 gradus qiyalikda yozishni, buning uchun daftar parta ustida 25 gradus qiyalikda qo'yilishini ta'kidlab turadi.

Orfografiya grekcha "to'g'ri" va "yozaman" so'zlaridan olingan bo'lib, adabiy tilning yozma shakli bilan bog'liq. Orfografiya to'g'ri yozish haqidagi qoidalar ko'nikmasidir. Orfografiyani bilmay turib, fikrni adabiy til normalari asosida yozma ifodalab bo'lmaydi. O'quvchilarning orfografik savodxonligi haqida g'amxo'rlik qilish tilning aniqligi, fikrni to'g'ri ifodalash, kishilar bilan o'zaro xatosiz muomala qilish uchun g'amxo'rlik demakdir. Savod o'rgatishda bolalarda grafik malakani shakllantirish bilan bir vaqtda imloga oid malakani shakllantirishga ham zamin yaratiladi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar: a) talaffuzi va yozilishida farq qilmaydigan so'zlarda tovush bilan harfning mosligini; b) so'zlarni alohida yozishni, ya'ni yozuv vositasida so'z ma'no birligi sifatida ajratishni; v)so'zning satrga sig'may qolgan qismini keyingi qatorga bo'g'inlab ko'chirib yozishni, bunda bo'g'in hosil qilgan bir unli harfni qatorga ko'chirib yozib bo'lmasligi; g) gap boshida, shuningdek, kishilar ismida, hayvonlarga qo'yilgan nomlarda bosh harfning ishlatilishini amaliy tarzda o'rganadilar.

Savod o'rgatish davridayoq ko'chirib yozish, diktant va ijodiy yozuvlardan foydalaniladi. O'z-o'zini tekshirishga o'rganadilar.

YOzuv darslarida ham o'quvchilar nutqini o'stirish, fikrlashga o'rgatish asosiy vazifalardan hisoblanadi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. YOzuv darsi deyish kerakmi yoki ona tili, balki savod o'rgatish darsi deyish kerakdir?
2. YOzuvni inson hayotidagi ahamiyatini ayting.
3. Hozirgi yozuvga o'z munosabatingizni bildiring.
4. YOzuvga o'rgatishni tashkiliy va gigienik shartlari nimalar?
5. YOzuvga o'rgatishning ta'limiy shartlaridan misollar keltiring va ularni biror harfni yozish darsiga tadbiq eting.
6. YOzuv darslarida o'quvchilarga qanday imloviy bilimlar beriladi?
7. YOzuv darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish qanday amalga oshiriladi?

8. YOzuvga o'rgatishda husnixatga rioya qilish mumkinmi?
9. YOzuv daftari ustida ishlashni bilasizmi?
10. YOzuv darsligining muallifi kim?
11. yozuvga o'rgatishda qanday daftarlardan foydalanish maqsadga muvofiq?

Tayanch atamalar: so'z shrifti, imloviy bilim, tashkiliy va gigienik shartlar, ta'limiy shartlar, ko'rgazmali harakat, ko'rgazmali obrazlar, yozuv sur'ati, yozuvning ongliligi, tovush va harfning nisbati, grafik masala, harf andozasi, harf unsurlari, bosh harf, kichik harf, yozuv chiziqlari, asosiy yozuv yo'li, yordamchi chiziqlar, ko'chirib yozuv, diktovka bilan yozuv, ijodiy yozuv, o'zini-o'zi tekshirish, chiroyli yozuv, xatosiz yozuv, imlo.

Savod o'rgatish davrida o'qish va yozuv darslari

Reja:

1. O'qish va yozuv darslarining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
2. O'qish va yozuv darslariga qo'yiladigan talablar:
  - a) umumdidaktik;
  - b) maxsus va xususiyatlari.
3. O'qish va yozuv darslarining turlari.
4. Savod o'rgatish jarayonida o'qish va yozuv darslari sistemas (tizim)i .
5. Oz komplektli maktablarda savod o'rgatish darslarining xususiyatlari.
6. "Alifbe" kitoib va unga qo'yiladigan talablar.
7. "Alifbe" turlari qaysilar?

Dars ta'limning asosiy shakli hisoblanadi. Savod o'rgatish darslari xilma-xil bo'lishiga qaramay o'qish yoki yozuv darslari va ularning ayrim turlari uchun umumiy bo'lgan asosiy talablar mavjud. Bu o'rinda umumdidaktik talablardan so'rab aniqlanadi. So'ngra ona tili darslariga qo'yiladigan talablar sanab ko'rsatiladi.

1. O'quvchilar nutqi uchun qayg'urish.

2. Darsda adabiy til nuqtai nazaridan to'g'ri, ifodali, obrazli, aniq, logik nutq eshittirish.

3. Darsda nutq madaniyati hukmron bo'ladi.

O'qish va yozuv ko'nikma malakalarini shakllantirish mashqlari darsda etakchi o'rinni egallab taxminan, darsning 3\2 qismiga to'g'ri kelishi lozim.

Har bir o'qish va yozuv darsida "Alifbe"dagi matnlar bilan bir qatorda Q.Muhammadiy, P.Mo'min, A.Obidjon kabi sevimli bolalar shoiri va yozuvchilari asarlaridan namunalar tanlanadi. SHunday qilib, o'qish sinfdan tashqari o'qish, o'qib berilgan matnni eshitish bilan bog'lanadi. O'qish va yozuv darslari bir-biri bilan uzviy bog'lanadi: o'qish darsi o'quvchilarni yozuv darsiga tayyorlaydi, yozuv darsi oldingi o'qish darsining davomi sifatida xizmat qiladi.

Talabalar bilan "Dars va uning vazifalari, qurilishi" haqida suhbat qilinadi. Ularning javoblarini yakunlab, savod o'rgatish darslari quyidagi belgilarga ko'ra farqlanadi.

Savod o'rgatish davrida o'quvchilar bilimi dars jarayonida ishlarga bog'lab aniqlanadi, bog'lanishli nutqni o'stirish ham o'qish va yozuv darslariga uzviy bog'lanib ketadi. O'quvchilarning sinfdan tashqari o'qishlariga rahbarlik qilishlariga haftada bir marta 20 daqiqa ajratiladi.

Savod o'rgatish darslarida vaqti-vaqti bilan dam olish daqiqalari o'tkaziladi. Darslar sistemasi deyilganda o'quv vaqtini mavzularga nazariy va amaliy jihatdan rejali taqsimlangan darslarning mantiqiyli va istiqboli bir-biri bog'langan dars turlari va unda o'qituvchi bilan o'quvchilar foydalaniladigan asosiy metodik vositalar xilma-xil bo'lgan izchillik nazarda tutiladi.

Amaldagi "Alifbe" darsliklari va ularga yozilgan qo'llanmalarga asosan savod o'rgatishda tayyorgarlik davri uchun 8 dars, alifbedan so'nggi davrga ham 8 dars ajratiladi. Oraliq davr "Alifbe" davri hisoblanadi. Ta'limning har bir bosqichidagi darsning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Darsning tizimini qurilishida ichki mantiqiylik bo'lib, har bir tizimda yangi tovush harf o'rganiladigan dars bilan yangi mavzu o'rganilmaydigan darsni navbatlashtirish, orfografiya va so'zning bo'g'in tuzilishi haqida ma'lumot berish, o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirish kabi talablarga rioya qilinadi. Darslar tizimi takrorlash-umumlashtirish darsi bilan yakunlanadi.

Oz komplektli maktablarda o'qituvchi bir vaqtning o'zida ikki yoki uch sinf bilan ishlaydi. Bunday sinflarda o'qituvchi bir vaqtning o'zida bir necha sinf o'quvchilari bilan ish olib boradi. Bunday sinflarda dars jadvali integrallashtirilgan bo'lishi kerak va darslar 30 daqiqa qisqartirilishi mumkin.

Oz komplektli maktablarda o'quvchilarning mustaqil ishlariga alohida ahamiyat beriladi. SHuning uchun mustaqil ishlar tizimi ishlab chiqilishi zarur. CHunonchi, harf terish kartoni va abak yordamida turli xil analitik-sintetik ishlar yoki hikoya qilishga tayyorlanish, texnika vositalaridan foydalanish va hokazo.

"Alifbe" darsligi sizningcha qanday bo'lishi kerak?" savoliga olingan javoblar umumlashtiriladi.

1. "Alifbe" materialini bolalarda ongli, to'g'ri, ravon o'qish va to'g'ri yozish malakalarini hosil qilishga yordam berishi kerak.

2. O'qish uchun berilgan matnlar, rasmlar bolalar saviyasiga mos bo'lishi, shu bilan birga ularning tafakkuri va nutqini o'stirish.

3. "Alifbe" tuzilishida tovush harflarning tez va ko'p ishlatilishi tamoyilidan foydalaniladi.

4. "Alifbe" turlarini sanang.

5. "Alifbe"ning hajmi savod o'rgatishga ajratilgan vaqtga mos bo'lishi kerak.

6. "Alifbe" mualliflarini ayting.

7. "Alifbe"ning harfi terilishi, qog'ozi, rasmlarining bo'yoqlari gigienik talablarga javob berishi.

8. "Alifbe"ning tuzilishi qanday?

9. "Alifbe"ning tashqi ko'rinishi chiroyli, bolalar diqqatini o'ziga tortadigan bo'lishi kerak.

10. “Alifbe”, “YOzuv daftari” va savod o’rgatish metodikasi qo’llanmalarini qiyoslang. Savod o’rgatish darslarini tahlil qiling.

Alifbega qo’yilgan barcha talab va tamoyillarni faqatgina alifbe tuzuvchilari emas, balki u bilan ishlaydigan o’qituvchi ham bilishi zarur; o’qituvchi, avvalo, alifbening mazmunini, tuzilishini, yaxshi bilib olib, undagi materialdan pedagogik jarayonni tashkil etish (alohida dars rejasini tuzish, darslar sistemasini belgilash, alifbe materialiga qo’shimcha material tanlash, ba’zi materiallarni qayta ko’rib chiqish)da foydalanadi. SHundagina o’qituvchi kitobga ijodiy yondoshib, undan metodika talablari va o’zining pedagogik tajribasidan kelib chiqib foydalangan bo’ladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Savod o’rgatish davrida qanday darslar o’tkaziladi? Farqli va umumiy tomonlari, o’xshash tomonlarini izohlang.
2. Darslarga qo’yiladigan asosiy talablarni ayting.
3. Umumdidaktik talablar.
4. Maxsus talablar.
5. DTS talablari
6. Ma’naviy-ahloqiy talablar.
7. Dars turlarini tushuntiring.

Tayanch so’zlar: savod o’rgatish darslari, darslarga qo’yiladigan talablar, umumdidaktik, maxsus, DTS, ma’naviy, ahloqiy talablar, alifbe tuzilishi, mazmuni, bezagi.

СИНФДА ЎҚИШ МЕТОДИКАСИ

Sinfda o’qish darslarining ta’lim-tarbiyaviy ahamiyati va vazifalari

Reja:

1. O’qish darslarining ta’lim-tarbiyaviy xususiyatlari
2. Sinfda o’qish darslarining maqsad va vazifalari.
3. O’qish malakasining shakllanish bosqichlari.
4. YAxshi o’qish malakasining sifatlari va ularni takomillashtirish yo’llari.
5. YAxshi o’qish malakasi sifatlarini egallashning ta’limiy va ma’naviy ahamiyati.

O’qish inson hayotida muhim ahamiyatga ega. O’qish orqali inson borliq, jamiyat haqida bilimga ega bo’ladi, o’qishni bilmagan odamning ko’zi ojiz kishidan farqi yo’q. Boshlang’ich sinfda o’qish faoliyati barcha fan darslarida amalga oshiriladi. Lekin o’qishga o’rgatishning yo’l-yo’riqlarini o’qish metodikasi ishlab

chiqadi. O'qish metodikasining kichik yoshdagi o'quvchilarning umumiy rivojlanishi, psixologiyasi, xususiy metodika sohasidagi yutuqlar bog'liq fanlar yutug'i asosida shakllanib boradi.

Masalan, eski maktablarda o'qish quruq yod olish metodida o'rganilgan bo'lsa, hozirgi maktablarda o'qish izohli o'qish metodida olib boriladi. Yod olish metodida matndagi so'zlarga izoh berishga, mazmunini tushuntirishga, o'qilganni qayta hikoyalashga, umuman olganda, o'qishning ongli bo'lishiga mutlaqo e'tibor berilmagan. Ularda ko'proq to'g'ri talaffuzga, qiroat bilan o'qishga, ifodali o'qishga katta e'tibor berilgan.

Hozir maktablarda o'qish izohli o'qish metodida olib borilyapti. Izohli o'qishga keyingi ma'ruzalarda to'xtalamiz. O'qish darslarida o'quvchilar tabiat, jamiyat, unda yashovchi kishilar hayoti, ularning o'tmishi, hozirgi yashash tarzi, mashhur kishilari haqida, vatanning tabiati; ob-havosi, boyliklari, hayvonot dunyosi va boshqalar haqidagi bilimlarni egalaydilar. Bilim olish jarayonida ularga nisbatan munosabat uyg'onadi. Bilim berish bilan o'quvchi shaxsi tarbiyalanib boradi.

V.A.Suxomlinskiy bu haqida shunday deydi: "Bolalar dunyoni va o'z-o'zini bila borish bilan birga katta avlodlar yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar uchun o'zining mas'ulligini oz-ozdan bila borishlari kerak... bolaga yaxshilik va yomonlikni to'g'ri ko'rish imkonini berish kerak. Yaxshilik unda quvonch, zavq, hayajon, ma'naviy go'zallikka erishish ishtiyoqini hosil qiladi; yomonlik qahr-g'azab, murosasizlik uyg'otadi, haqiqat va adolat uchun kurashga chorlovchi ma'naviy kuchga to'ldiradi"..

(1-4- sinf "O'qish kitobi" da berilgan asarlar misolida ochib beriladi).

Sinfda o'qish darslari quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. O'qish malakasini takomillashtirish. O'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlari: to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish.

2. Bolalarda kitobga muhabbat uyg'otish, kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimni olishga, ya'ni kitob bilan ishlashni biladigan, chuqur fikrlovchi, sermulohaza kitobxonlarni etishtirish.

3. O'quvchilarni tevarak-atrof, borliq haqidagi bilimlarini kengaytirish, dunyoqarash elementlarini shakllantirish.

4. O'quvchilar axloqiy-estetik va mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash.

5. O'quvchilarni nutqini va tafakkurini o'stirish.

6. Adabiy tasavvur elementlarini shakllantirish.

Bu vazifalarni bajarishning aniq yo'li bo'lishi zarur.

Yaxshi o'qish malakalarining sifatlari va ularni takomillashtirish yo'llari.

Yaxshi o'qish malakalarining sifatlariga to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qish kiradi va ular o'qish darslarida o'zaro bog'liq holda takomillashtiriladi, bu to'rt o'qish sifati bir-biri bilan uzviy bog'liq. Ongli o'qish asosiy hisoblanadi, chunki o'quvchi o'zi o'qisa-yu, o'qiganini anglamasa, bunday o'qish talabga javob bermaydi, o'qiganini tushunmaslikka olib keladi. To'g'ri o'qish ongli o'qishga xizmat qiladi. Tez, to'g'ri, ongli o'qish ifodali o'qishning asosi hisoblanadi.

YAxshi o'qish sifatlarini egallash maktabda barcha fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishning sharti hisoblanadi.

O'qish malakasi murakkab malaka bo'lib, uning shakllanish jarayonini metodist T.G.Egorov 3 bosqichga bo'ladi:

1. Analitik bosqich (o'qish). Savod o'rgatish jarayoniga to'g'ri keladi. Unda bolalarda so'zlarni bo'g'inlab o'qish malakasi shakllantiriladi.

2. Sintetik bosqich (o'qish). Bu bosqichda so'zni sidirg'a o'qish malakasi shakllantiriladi. Bunda so'zni ko'rish bilan uning tovush tomoni idrok qilinadi. So'zning talaffuzi bilan ma'nosini anglash mos keladi. Sidirg'a o'qishga asosan o'quvchilar 3-sinfda o'tadilar.

3. Avtomatlashgan o'qish. Bu o'qishda o'quvchi-kitobxon so'zning bosh qismiga qarab o'qib ketaveradi. O'qishning keyingi yillariga to'g'ri keladi. 4-sinfda ba'zi o'quvchilar o'qishi avtomatlashadi.

O'qish darslari shunday tashkil qilinishi kerakki, mazmunini tahlil qilish yaxshi o'qish malakalarini takomillashtirishga yo'naltirilsin.

YAxshi o'qish malakasining sifatlaridan biri to'g'ri o'qishdir. To'g'ri o'qishga bir nechta metodist olimlar ta'rif berganlar:

K.Qosimova: to'g'ri o'qish xato qilmasdan, yanglishmasdan o'qishdir. SHu ta'rifni kengaytirib: to'g'ri o'qish so'zning tovush-harf tarkibini, grammatik shaklini buzmasdan, so'zdagi biror tovush yoki bo'g'inni tushirib qoldirmasdan, ortiqcha tovush yoki bo'g'in qo'shmasdan, harflarning o'rnini almashtirmasdan, so'zning urg'usiga rioya qilib o'qish to'g'ri o'qishdir.

M.Odilova, T.Ashrapova: "Adabiy talaffuz normalariga qo'yilgan barcha talablar to'g'ri o'qish ko'nikmasiga ham taalluqlidir", deyishadi. Demak, ularning fikricha, materialni adabiy talaffuz normalariga rioya qilgan holda o'qish **to'g'ri o'qish** deyiladi.

Rus metodisti YAkovleva: "To'g'ri o'qish bu materialni tovush tomonidan xatosiz va bir tekisda ravon nusxa ko'chirishdir".

Har 3 ta ta'rifning mohiyati bir xil. YA'ni to'g'ri o'qish so'zning tovush tarkibini grammatik shaklini buzmasdan, adabiy-orfoepik talaffuz normalari asosida o'qishdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari to'g'ri talaffuz bilan matn ma'nosini puxta sintez qilishga qiynaladilar. O'qish ko'nikmalarini takomillashtirish uchun asar ustida ishlashni o'qitish bilan birga amalga oshirish zarur.

O'qish jarayonida xatolar turli sabablarga ko'ra kelib chiqadi:

1. So'zni talaffuz qilish bilan uning ma'nosini tushunish o'rtasida puxta sintez bo'lmagani uchun, ya'ni bola oldin so'zni tovush tomonini ko'radi, uni talaffuz qilishga harakat qiladi va ma'nosini e'tibordan chetda qoldiradi.

2. So'zlar ko'p bo'g'inli (murakkab bo'g'in tuzilishidagi so'zlarni o'qishda), ya'ni so'zning tovush tarkibi murakkabligi uchun tez o'qiyman deb xatoga yo'l qo'yadilar.

3. To'g'ri o'qish yorug'likka, matn shriftiga, bolaning ko'ruv sezgisiga ham bog'liq.

To'g'ri o'qishni ta'minlash uchun o'qituvchi quyidagilarga rioya qilishi kerak:

1. Matnni o'qishdan avval o'qilishi qiyin, tuzilishi murakkab so'zlarni, birikma va gaplarni aniqlashi, ular ustida ishlash usullarini belgilab olishi lozim.

2. Ma'nosi tushunarsiz so'zlarni aniqlashi.

3. Matnni yaxshi, o'rta, yomon o'qiydigan o'quvchilarga o'qitiladigan qismni oldindan belgilab chiqishi.

4. O'qituvchi yoki sinf o'quvchilarining nazorati ostida o'qishni doimiy mashq qildirishi.

5. Xato qilishi mumkin bo'lgan o'rinni belgilab olishi.

Xato o'qishni bartaraf etish:

1. Tuzilishi murakkab so'zlarni xattaxtaga yoki kartonga bo'g'inlarga bo'lib yozish, oldin o'quvchilarga ularni bo'g'inlab, so'ng sidirg'a o'qishni mashq qildirish.

2. So'z ma'nolarining sinonimini, antonimini keltirib yoki gap ichida qo'llab tushuntirishi.

3. Xatcho'pdan foydalanish. Xatcho'p diqqati tarqoq bolaga, ko'ruv sezgisi past o'quvchiga juda foydali.

4. Xato o'qishi mumkin bo'lgan o'rindan o'quvchini ogohlantirish.

5. Kesma harf va kesma bo'g'indan foydalanish.

6. To'g'ri o'qish uchun sharoit yaratish.

7. SHivirlab va ichda o'qishdan foydalanish

O'quvchilar yo'l qo'yadigan xatolar 2 xil:

1. So'z ma'nosini noto'g'ri anglashga olib keluvchi xatolar (urg'uni noto'g'ri qo'yib o'qish tufayli).

2. So'zlarni o'qib olishga xalal beradigan xatolar.

Xatoni quyidagicha to'g'rilash usulidan foydalaniladi:

1. So'z oxiridagi qo'shimchani noto'g'ri o'qisa, o'qishdan to'xtamasdan to'g'rilash.

2. O'qish paytida gapning mazmuni buzilib ketsa, o'qib bo'lgach qaytadan o'qitish yo'li bilan to'g'rilash.

Savol va topshiriqlar:

1. O'qish turlarini ayting.

2. O'qish darslarining ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati nima?

3. Yaxshi o'qish malakasi sifatlarini ayting.

4. o'qish malakalaring rivojlanishida yaxshi o'qish malakasi sifatleri o'rnini ayting.

Tayanch iboralar: o'qish, tez, to'g'ri, ongli, ifodali o'qish, analitik (bo'g'inlab), sintetik (sidirg'a), avtomatlashgan (birdaniga bir nechta so'zni ko'rish) o'qish, so'z ma'nosi, izohli o'qish, ichdan, ovoz chiqarib o'qish, tanlab o'qish.

Yaxshi o'qish malakasining sifatleri

Reja:

1. Tez o'qish.

2. Ongli o'qish.

3.Ifodali o'qish.

4.O'qish turlari.

“Tez o'qish normal tezlikda o'qishdir”. (K.Qosimova)

K.D.Ushinskiy tez o'qish matnni tushunishdan ajralib qolmasligi lozimligini ta'kidlaydi. O'qish tezligi matnni tushunish tezligi bilan muvofiq ravishda o'qishi kerak. Tez o'qish ongli idrok etishni ta'minlaydigan o'qishdir. Og'zaki nutq tempiga mos keladigan o'qish tempi normal tezlik hisoblanadi. O'ta tez o'qish va o'ta sekin o'qish matn mazmunini tushunishni qiyinlashtiradi. O'qish tezligi bir daqiqada o'qiladigan so'zlar miqdori bilan belgilanadi.

Tez o'qishni ta'minlovchi yo'llar:

1. O'qishni turli topshiriqlar asosida mashq qilish.
2. O'qishga qiziqish uyg'otish.
3. Rollarga bo'lib o'qitish.

Dialoglarni 2 o'quvchiga o'qitish: 1) oldin tez o'qiydigan o'quvchiga 2) keyin sekin o'qiydigan o'quvchiga;

4. Matnni navbat bilan o'qitish.

Ko'pincha o'quvchilar tez o'qiyman deb xatoga yo'l qo'yadilar.

O'quvchilarning o'qish sur'ati bir daqiqada sinflar bo'yicha quyidagicha:

1-sinf: 1 yarim yillikda bo'g'inlab o'qiydi.

1- yarim yillik oxirida notanish matndan 20-25 so'z.

2-sinf: 1-yarim yillikda 25-30 so'z.

2-yarim yillikda 40-50-so'z.

3-sinf: 1-yarim yillikda 50-60 so'z.

2-yarim yillikda 65-70 so'z.

4-sinf: 1-yarim yillikda 70-80 so'z.

2-yarim yillikda 80-90 so'z.

Ongli o'qish asar mazmunini, asarning g'oyaviy yo'nalishini, timsollarini, badiiy vositalarini rolini tushunib o'qish ongli o'qish deyiladi. Bola asarda tasvirlangan voqea-hodisalarga munosabat bildira olsa, ongli o'zlashtirgan bo'ladi.

Ongli o'qish quyidagi metodik shartlarga bog'liq:

1. O'quvchining hayotiy tajribasiga.
2. So'zlarning lug'aviy ma'nosini tushunishga.
3. Gapda so'zlarning bog'lanishini tushunishga.

Ongli o'qish 2 xil ma'noda qo'llanadi. 1) o'qish texnikasi; 2) o'qish sifati.

Asar qurilishini tushunish ongli o'qishdir. O'quvchining ongli o'zlashtirib o'qigani uning ifodali o'qiganidan, asar yuzasidan berilgan savollarga javobidan aniqlanadi. Ongli o'qish bilan ifodali o'qish biri ikkinchisini taqozo etadi.

Ifodali o'qish. Asarni uning g'oyasiga, yozuvchining niyatiga mos ravishda, o'qish, asar jozibasini ifodalab, ravon aniq, to'g'ri o'qish ifodali o'qish deyiladi. Ifodali o'qish adabiyotni aniq va ko'rgazmali o'qitishning dastlabki va asosiy

formasidir. O'qituvchi ifodali o'qish orqali asar mazmunini va emosionalligini o'quvchilarga ko'rgazmali ravishda etkazadi.

Intonasiya – urg'u, temp, ritm, to'xtam, ovozning baland-pastligining yig'indisi. Bular og'zaki nutq elementlaridir. Bu orqali qahramonlarining turli kayfiyatlari, ichki kechinmalari ifoda etiladi.

Ifodali o'qishni egallashning asosiy shartlari:

1. Nafasni to'g'ri olish va to'g'ri sarflash.
2. Tovushlarni aniq talaffuz qilish, burro gapirish.
3. Adabiy talaffuz normalarini egallash.

Bular ifodali nutqqa ham taalluqli. Ifodali o'qish shartlaridan yana biri ovozning baland-pastligi, yoqimlilik, uni o'rnida asar mazmuniga mos holda o'zgartira olishlik.

Ifodali o'qishga tayyorlanish shartli ravishda uch bosqichga bo'linadi:

1. Qaxramonlarning xatti-harakatini tahlil qilish, g'oyasini belgilash, badiiy vositalarning vazifasini tushunish. Demak, asar tahlili ifodali o'qishni ta'minlaydi.

2. Pauzaning, urg'uning o'rnini, nutq tempini belgilab olish.
3. O'qishni mashq qilish.

Avvalo, o'qituvchi ifodali o'qish namunasini ko'rsatish zarur. Ifodalilik ko'rgazmalilik demakdir.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Sinfda o'qish darslarida o'quvchilarga qanday bilimlar beriladi?
2. O'qish darslarining tarbiyaviy ahamiyatini ayting.
3. O'qish darslarining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
4. YAxshi o'qish malakasining sifatlari deganda nimani tushunasiz? Ular o'zaro qanday aloqada?
5. To'g'ri o'qish nima? Xato o'qishni keltirib chiqaradigan sabablarni ayting.
6. To'g'ri o'qishni ta'minlovchi shartlarni sanang.
7. Tez o'qish nima? Unga erishishning metodik usulini ayting.
8. O'quvchilarning o'qish sur'atiga qo'yiladigan dastur talablarini ayting.
9. Ongli o'qish haqida gapirib bering.
10. Ifodali o'qish, uning ahamiyatini ayting.
11. Ifodali o'qishga o'rgatish shartlarini ayting.
12. Ifodali o'qish malakasini shakllantirish shartli ravishda necha bosqichga bo'linadi. Har bir bosqichning vazifalarini ayting.

Tayanch so'zlar: o'qish mavzulari, o'qish sur'ati, nutq madaniyati, bo'g'inlab o'qish, sidirg'a o'qish, avtomatlashgan o'qish, analitik bosqich, sintetik bosqich, avtomatlashgan bosqich, ifodali o'qish, to'g'ri o'qish, ongli o'qish, ifodali o'qishning texnik asoslari, ifodali o'qishning adabiy asoslari ovoz, janr, she'r o'lchovi, erkin she'r, barmoq, aruz vazni.

Boshlang'ich sinflarda

badiiy asarni tahlil qilish

Reja:

1. Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan badiiy adabiyot janrlari.
2. Badiiy asarni tahlil qilishdagi metodik shartlar.
3. Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilishning adabiy asoslari.
4. Kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok etishdagi psixologik xususiyatlari.
5. Asarni tahlil qilishning ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng boshlang'ich sinflar uchun yangi dastur va darsliklar yaratildi. O'qish dasturlarida badiiy asarni tahlil qilishga ko'proq ahamiyat berilib, matn ustida ishlash yuzasidan xilma-xil topshiriq turlaridan, texnika vositalaridan foydalanishga ko'proq e'tibor berildi.

Badiiy asar quyidagi muhim metodik qoidalar asosida tahlil qilinadi:

1. Asar mazmunini tahlil qilish va to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakasini shakllantirish bir jarayonda boradi.

2. Asarning g'oyaviy-tematik asoslarini uning obrazlari, syujet chizig'i, qurilish va tasviriy vositalarini tushuntirish o'quvchilarning shaxs sifatida umumiy kamol topishiga, bog'lanishli nutqning o'sishini ta'minlaydi.

3. O'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish asar mazmunini ongli idrok etishning asosi va uni tahlil qilishning zaruriy sharti hisoblanadi.

4. Sinfda o'qish o'quvchilarning bilish faoliyatini aktivlashtirish va atrof muhit haqidagi bilimlarni kengaytirish vositasi hisoblanadi.

Asarni tahlil qilishda uning hissiy ta'sirini ham hisobga olish zarur. O'quvchi matnni o'qibgina qolmay, muallif hayajonlangan voqeadan hayajonlansin. Matnni tahlil qilishda o'quvchilarda fikr uyg'onsin, ularda estetik didni tarbiyalasin.

Boshlang'ich sinflar "O'qish kitobi"da turli janrdagi badiiy va ilmiy-ommabop maqolalar berilgan. Sizga ma'lumki, badiiy asarda hayot obrazlar orqali aks ettiriladi. Uning markazida inson, uning tabiat va jamiyatga munosabati turadi. Badiiy asarda borliqni, voqelikni obrazlar vositasida tasvirlash, ob'ektiv mazmun va sub'ektiv bahoni aniq materialda berish haqidagi qoidalar metodika uchun katta nazariy-amaliy ahamiyatga ega. Birinchidan, asar ustida ishlashni muallifning asarida tasvirlangan voqealarga munosabati o'qituvchining diqqat markazida turadi. O'quvchilar voqelikni obrazlar orqali tasvirlashning o'ziga xos xususiyatlarini asta tushuna boshlaydilar. Ikkinchidan, har qanday badiiy asarda aniq tarixiy voqelar tasvirlanadi. Asardagi voqealarga tarixiy yondoshilgandagina asarga haqqoniy baho berish mumkin. Uchinchidan, yozuvchining hayoti va qarashlari bilan o'quvchilarning yoshlariga mos ravishda tanishtirish maqsadga muvofiq. To'rtinchidan, badiiy asarni tahlil qilishda o'quvchilarni asarning g'oyaviy yo'nalishini tushunishga o'rgatish muhimdir.

Psixolog olimlarning ko'rsatishicha, badiiy asarni idrok etish uchun uni tushunishning o'zigina etarli emas. Asarni idrok etish murakkab jarayon bo'lib, asarga, unda tasvirlangan voqelikka qandaydir munosabatning yuzaga kelishini o'z

ichiga oladi. Kichik yoshdagi o'quvchilar adabiy qahramonga ikki xil munosabatda bo'ladi.

1. Adabiy qahramonga emosional munosabat.
2. Elementar tahlil qilish.

Asarda qatnashuvchi shaxslarga baho berishda o'quvchilar o'z shaxsiy tushunchalaridan foydalanadilar. Qaxramonning boshqa fazilatlarini baholash uchun ularda so'z boyligi, tajriba etishmaydi. O'qituvchining vazifasi o'quvchilar payqay olmagan sifatlarni ko'rsatish va o'quvchilar nutqiga kiritishdir. Yana bir narsaga e'tibor berish maqsadga muvofiq:

1. O'quvchilar asar qahramoniga munosabatlarini ifodalashda u harakat qilgan sharoitni hisobga olmaydilar.

2. Qaxramonning nima uchun shunday qilishi kerakligini tushunolmaydilar, uning uchun maqsadga muvofiq ish olib borishlari zarur.

Badiiy asar ustida ishlash jarayoni

Reja:

1. Badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik:
  - a) tayyorgarlik ko'rishning vazifalari;
  - b) ekskursiya;
  - v) film namoyish qilish;
  - g) o'qituvchining hikoyasi;
  - d) lug'at ishi.
2. Matn ustida ishlashning asosiy bosqichlari:

Bugungi sintez → analiz → ikkinchi sintez

Birinchi bosqich → ikkinchi bosqich → uchinchi bosqich
3. a) birinchi sintez: asar mazmunini yaxlit idrok etish.
- b) analiz: asar mazmunini tahlil qilish.
- v) ikkinchi sintez: asarni hayotga bog'lash, munosabat bildirish.
4. Asar mazmunini tahlil qilishning ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati.

Badiiy asar ustida ishlash murakkab jarayon bo'lib o'qituvchi o'qish darslarining ta'lim-tarbiyaviy vazifalari badiiy asarning o'ziga xos xususiyatlari va o'quvchilarning tayyorgarligini hisobga olishni taqozo qiladi.

Badiiy asarda barcha komponentlar o'zaro bog'langan bo'ladi. Asarda obrazlar rivojlanib boradi. Voqealar rivojlanib borgan sari qaxramonlarning yangi-yangi tomonlari ochila boradi. Bu xususiyatlari asar ustida ishlashda uni yaxlit o'qishni, idrok etishni, ya'ni sintezni talab qiladi. Asar boshidan oxirigacha o'qilgandan so'ng analiz qilinadi, so'ng yana yuqori sifatli sintezga o'tiladi. Asarni o'qishga kirishishdan oldin o'quvchilarni badiiy asarni o'qishga tayyorlash lozim bo'ladi. Demak, tayyorgarlik davri – sintez-analiz-sintez jarayonini beradi.

O'quvchilar asar mazmunini to'g'ri idrok etishlari uchun hayot haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lishlari zarur. Buning uchun tayyorgarlik ishlari o'tkaziladi.

Tayyorgarlik ishlarining vazifalari:

1.O'quvchilarning asarda aks ettirilgan voqea-hodisalar haqidagi tasavvurlarini boyitish, matnni ongli idrok qilishga ta'sir etadigan yangi ma'lumotlar berish, badiiy asarda tasvirlangan faktlarni o'quvchilar o'z hayotida kuzatishlari bilan bog'lay olishlariga sharoit yaratish.

2.YOzuvchining hayoti bilan tanishtirish, yozuvchiga, uning hayotiga ijodiga qiziqish uyg'otish.

3.O'quvchilarni asarni emosional idrok etishga tayyorlash.

4.Asar mazmunini tushunishga xalal beridigan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini tushuntirishdan iborat.

Tayyorgarlik ishlarining shakllari xilma-xil bo'lib, o'qituvchi asar mazmunini va sharoitga qarab ish turini tanlaydi. Tayyorgarlik davri uchun 2-5 daqiqa ajratiladi.

Ekskursiya. Bu ish turidan tabiat tasviriga bag'ishlangan yoki ishlab chiqarish, qurilish, shahar, qishoq hayotiga doir mavzular o'rganilganda foydalanish mumkin. CHunonchi, 2-sinfda "Metropoliten", 1-sinfda "Issiqxonada" kabi materiallarni o'rganishdan oldin ekskursiya qilish maqsadga muvofiq. Ekskursiya uchun reja beriladi va matn o'rganilishidan kamida bir hafta oldin o'quvchilarga e'lon qilinadi.

Film namoyish qilish. Inqilobdan oldingi hayot voqealari tasvirlangan matnlardan oldin film namoyish qilinsa, o'quvchilarning asarni idrok qilishlari faollashadi. Albatta, hozir o'quv filmlari etarli emas. Ammo videofilmlardan foydalanish mumkin.

O'qituvchi hikoyasi. Asar muallifi haqida ma'lumot berishda eng samarali metod hisoblanadi. CHunonchi, 4-sinfda Q.Muhammadiyning she'ri o'rganilayotganda shoirning bolalar uchun yozgan asarlari namoyish etilib, ular haqida qisqacha ma'lumot so'zlab berilsa, o'quvchilarning asarni o'qishga qiziqishlari ortadi. Tayyorgarlik davridan so'ng 1-bosqich amalga oshiriladi. Bu bosqichning asosiy matnni yaxlit idrok etish jarayonida asarning aniq mazmuni bilan, uning syujet chizig'i bilan tanishtirish, asarning emosional ta'sirini aniqlashdir.

Matn ifodali o'qib beriladi. (2-sinfda o'rganiladigan "Mehribon qiz" matni magnitofon orqali o'qib eshittiriladi).o'qituvchi o'quvchilarga umumiy taassurotlarini aytishni talab qiladigan savollar beradi.

1. Hikoyani qaysi o'rni sizga yoqdi?
2. Qahramonlardan qaysi biri sizga ayniqsa yoqdi?
3. Hikoya o'qilganda siz qaysi o'rinda juda xursand bo'ldingiz? kabi savollar beriladi

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Boshlang'ich sinflar ona tili dasturi ("O'qish" bo'limi) va o'qish kitoblaridan foydalanib, 1-3 sinflarda o'qish tematikasini belgilang.
2. Badiiy asar ustida ishlashning sxematik rejasini tuzing va uni asoslang. Badiiy asar ustida ishlashning har bir bosqichi vazifalarini ayting.
3. Matn ustida ishlash yuzasidan o'quvchilar ko'nikmasiga qo'yilgan dastur talablarini tahlil qiling.

4. 1-4 sinflar “O’qish kitobi”da berilgan topshiriqlarni guruhlang; o’quvchilarda matn ustida ishlash, xususan reja tuzish va qayta hikoyalash ko’nikmasini shakllantirish qay darajada amalga oshirilganligini aniqlang.

5. “O’qish darslarida bolalarni g’oyaviy-siyosiy tomondan tarbiyalash” yoki “O’qish darslarida o’quvchilarni axloqiy tarbiyalash” mavzusida qisqacha og’zaki axborotga tayyorlaning.

6. O’qish darslari ishchi rejasini izohlang.

7. O’qish darsiga dar ishlanmasi namunasini tuzing (2- sinf)

8. Matnga test tuzing.

9. Badiiy adabiyot nima?

Tayanch so’zlar: analiz bosqichi, sintez bosqichi, sifatli sintez bosqichi, tanlab o’qish, reja tuzish, matnni tasvirlash, ichida o’qish, ovoz chiqarib o’qish.

Badiiy asar matni ustida ishlash

Reja:

1. Asar mazmunini tahlil qilish yo’llari:

a) tanlab o’qish;

b) savolga o’z so’zi bilan javob berish;

v) matnni tasvirlash;

g) asar rejasini tuzish;

d) qayta hisoblash;

e) rasm asosida suhbat.

2. Umumlashtiruvchi suhbat.

3. O’qish kitoblari bo’limlari.

Badiiy asar ustida ishlashning 2-bosqichi tahlil qilishdir. Bu bosqichning vazifasi: syujet rivojining sabab natija bog’lanishini belgilash, ishtirok etish shaxslarning xulq-atvorini va asosiy xususiyatlarini aniqlash, asar kompozitsiyasini ochishdir. Tahlil jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi turlaridan foydalaniladi.

Tanlab o’qish. Bunda o’quvchi matnning berilgan vazifaga mos qismini o’qiydi. Vazifa asarning faktik mazmunini oydinlashtirish, sabab-natija bog’lanishini belgilash, badiiy xususiyatini ochish, o’qilgan matnga o’z shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat bo’lishi mumkin. 4-sinfda “Tabiatdagi o’zgarishlar berilgan qismlarini topib o’qing (Oltin kuz)”, “Taqachining nasihati”ni o’qing.

Tanlab o’qish matn ustida ishlashning eng samarali usulidir. U o’quvchilarda yaxshi o’qish sifatlarini o’stirish bilan ularning ijodiy tasavvurini, nutqi va zihnini o’stirishga yordam beradi.

Berilgan savolga o’z so’zi bilan javob berish.

Mashqning bu turi o’quvchilarda o’qilganlar yuzasidan muhokama yuritish ko’nikmasini o’stirishga, qatnashuvchi shaxslarni baholashga muallif tasvirlagan

hayotiy lavhalar bilan asar g'oyasi o'rtaqidagi bog'lanishni aniqlashga imkon beradi. Ishning bu turida beriladigan savollar ma'lum maqsadga yo'naltirilgan va muayyan izchillikda bo'lishi kerak. SHu bilan bir qatorda o'quvchilarning mustaqil fikrlashga o'rgatilishi lozim. Boshlang'ich sinf darsliklarida savollarga javob berish ish turiga katta o'rin berilgan. O'qituvchining vazifasi ana shu savollardan unumli foydalanish va ijodiy xarakterdagi savollarni ko'proq berishi talab etiladi. 4-sinfda "Qodir bilan Sobir" matni yuzasidan o'quvchilarni o'z fikrini aytishga undovchi Sobir o'qishdan kechikish sababini ochiq aytib to'g'ri qildimi? Uning o'rnida siz bo'lganingizda nima qilardingiz? kabi savollar o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini, og'zaki nutqlarini o'stiradi va matnni yaxshi o'zlashtirishlariga olib keladi.

O'quvchilarni savol berishga o'rgatish.

Metodistlarning fikricha, to'g'ri berilgan savolda yarim javob tayyor bo'ladi. O'quvchilar matnni ongli o'zlashtira olsalargina, u yuzasidan savol bera oladilar. O'quvchilarni savol berishni o'rgatishni 2-sinf dan boshlash maqsadga muvofiqdir. O'quvchilar albatta savolni matn mazmuni bilan bog'liq holda tuzishdan o'rganadilar. Keyinchalik muhokama va ijodiy savollar berishni ham o'zlashtirib oladilar.

Matnni tasvirlash. Matnni 2 xil tasvirlash mumkin: 1) so'z bilan tasvirlash; 2) grafik tasvirlash.

So'z bilan tasvirlash o'ziga xos murakkab ish turi bo'lib, unda manzarani so'z yordamida aniq qayta tiklash talab etiladi. Bunda so'zlarni aniq tanlashga e'tibor qaratiladi. Turli tabiat manzaralarini, qatnashuvchi kishilarning tashqi ko'rinishini, voqea sodir bo'lgan joylarni tasvirlash topshiriq qilib berilishi mumkin.

Matnni tasvirlashni darslikda berilgan rasmni matndagi shu rasmga mos qismini taqqoslab tasvirlashdan boshlash kerak.

Grafik tasvirlash ko'proq uyda bajariladi. Buning uchun o'quvchilar tasvirlanadigan matn qismini ajratadilar, uni diqqat bilan o'qib chiqadilar, mazmunini o'zlashtiradilar va unga mos rasm chizadilar.

Asar rejasini tuzish. Reja matn mazmunini ongli va chuqur tushunishga, asosiy fikrni ajratishda, voqealarning izchilligini belgilashda, matn qismlarining o'zaro bog'lanishini tushunishda o'quvchilarga yordam beradi. Reja ustida ishlash o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stiradi. Ular matnni mazmunan tugallangan qismlarga bo'lishga va har bir qismning asosini topishga o'rganadilar.

Reja tuzishga tayyorgarlik ishlari savod o'rgatish davridayoq boshlanadi. Tayyorgarlik mashqining eng oddiy turi berilgan sarlavhalardan kichik matn mazmuniga mosini topib qo'yish hisoblanadi. Bunday mashqqa o'rgatishda o'qituvchi sarlavha asosiy fikrni ifodalashini ta'kidlaydi, bolalar topgan sarlavhani tahlil qilib, u yoki bu sarlavha nima uchun mos yoki mos emasligini tushuntiradi. Reja tuzishga tayyorgarlik ishinin 2-turi o'qituvchi rahbarligida tanlab o'qish hisoblanadi, bolalar matndan o'qituvchi bergan savolga javob bo'ladigan o'rinni topib o'qiydilar.

Reja tuzish osondan qiyinga tamoyili asosida asta murakkablashtirilib muayyan izchillikda o'tkazib boriladi. 1-sinf o'quvchilari o'qilgan kichik matnga o'qituvchi

rahbarligida so'roq gap tarzida sarlavha tanlash, 2-sinfda kichik maqolaning rejasini o'qituvchi rahbarligida so'roq yoki darak gap tarzida tuzish, 3- sinfda o'qilgan matn rejasini jamoa bo'lib tuzish, 4-sinfda mustaqil reja tuza olishlari kerak.

Rejaning eng oddiy formasi rasmi reja hisoblanadi. Buning uchun avval bolalar kitobda berilgan rasmlardan matn qismiga mosini tanlashga va uni nomlashga o'rgatiladi; keyin matn qismiga tayyor rasm berilmaydi, uni bolalarning o'zlari so'z bilan tasvirlaydilar; hikoya o'qiladi va qismlari bo'yicha tahlil qilinadi, so'ng o'quvchilar matnning 1-qismini o'qiydilar, o'qituvchi ulardan qanday rasm chizishni so'raydi, ish mana shu tarzda davom etadi.

O'quvchilar rasmi reja tuzishdan logik reja tuzishga o'tadilar, logik reja tuzish quyidagi izchillikda o'rgatiladi:

1.O'qituvchi qismlarga bo'lingan matn tanlab reja tuzadi va matn rejasini o'rnini almashtirib, sarlavha tarzida xattaxtaning chap tomoniga yozib qo'yadi. O'quvchilar matnning 1-qismini o'qiydilar, shu qism mazmuniga mos sarlavhani topadilar, uni o'qituvchi xattaxtaning o'ng tomoniga yozadi, shunday qilib, xattaxtada o'qilgan matnning rejasini hosil bo'ladi.

2.Matn qismlarini tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida har bir qismdagi asosiy qismni aniqlaydilar va unga sarlavha topadilar, o'qituvchi sarlavhalarni reja tarzida xattaxtaga yozib boradi.

3.Qismlarga bo'linmagan matn tanlanadi, sarlavhalar matn rejasini tartibida xattaxtaga yoziladi. O'quvchilarga berilgan sarlavhalardan foydalanib, matnni qismlarga bo'lish topshiriladi. Ular matnni o'qiydilar, 1-sarlavhaga tegishli qismni ajratadilar, keyingi qism ham shunday belgilanadi.

Qismlarga bo'linmagan matn tanlanadi, sarlavhalar aralash tarzda xattaxtaga yoziladi. O'quvchilarga yuqori qismlarga bo'lish topshiriladi. O'quvchilar matnni o'qib nisbiy tugallangan qismni ajratadilar va unga mos sarlavhani xattaxtadan tanlaydilar. Ish shu tarzda davom ettirilib, matn rejasini tuziladi.

Reja tuzish uchun so'roq va darak gaplardan va ayrim hollarda atov gaplardan foydalanish mumkin, faqat har bir rejada bir turdagi gaplar ishlatilishi zarur. SHunday qilib, o'quvchilarda matn ustida ishlash ko'nikmasini shakllantirishda ular diqqati ishning mazmuni va bajarish yo'llariga qaratiladi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Asar mazmunini tahlil qilish bosqichlarini sanang va izohlang.
2. 1- bosqichning mohiyati?
3. 2- bosqichning mazmuni?
4. 3- bosqichning mohiyati?
5. O'qish kitobi muallifi?
6. YOddan o'qish turlarini ayting.
7. O'qish dasturi haqida so'zlang.

Tayanch so'zlar: analiz bosqichi, sintez bosqichi, sifatli sintez bosqichi, tanlab o'qish, reja tuzish, matnni tasvirlash, ichida o'qish, ovoz chiqarib o'qish.

Har xil janrdagi asarlarni

o'qish metodikasining xususiyatlari

Reja:

1. Adabiy janrlar haqida ma'lumot.
2. Hikoya o'qish metodikasi.
3. Ertak o'qish metodikasi.
4. Boshlang'ich sinf o'qish kitoblarida berilgan ertak va hikoyalarning o'ziga xos xususiyatlari.
- 5.

Tayanch so'zlar: asar, mazmun, reja, o'qish, savol, tanlab o'qish, savol-javob, rollarga bo'lib o'qish, matnni tasvirlash, reja tuzish, yozish turlari, qayta izohlash va uning turlari, rasm asosida suhbat, munosabat bildirish

Boshlang'ich sinflarda badiiy asar turlaridan hikoya, she'r, ertak, masal, maqol va topishmoqlar amaliy ravishda o'rganiladi. Bulardan tashqari, ilmiy-ommabop maqolalar ham o'qitiladi. Turli janrdagi badiiy asarlar qurilishi, stilistik priyomlari jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, o'quvchilarga ta'siri ham har xil bo'ladi. SHunga ko'ra, turli janrdagi badiiy asarlarni o'qishda o'qituvchi unga mos metodlar tanlashi talab etiladi.

Hikoya kichik hajmli badiiy asar bo'lib, unda kishi hayotidagi ma'lum bir voqea hayotning muhim tomonlari umumlashtirib tasvirlanadi. "Hikoya ko'pincha kishi hayotida bo'lgan bir epizodni tasvir etadi. Uning mazmuni ertakdagidan ortiqroq hayotiydir".

Hikoya mazmunan boshlang'ich sinf uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi o'quvchilarni qahramonning xatti-harakati, tashqi ko'rinishi, portret tasviri, voqea-hodisalar haqidagi hikoyalar ko'proq qiziqtiradi. SHuning uchun bolalarni badiiy asar turi bo'lgan hikoya bilan tanishtirish uning syujetini tushuntirishga bog'lab olib boriladi.

Boshlang'ich sinflarda hikoyani o'qishga bag'ishlangan izohli o'qish darslarida o'qilgan hikoya mazmunini ochish, lug'at ustida ishlash, o'qilgan matnni qayta hikoyalash asosiy ish turlaridan hisoblanadi. Hikoya mazmuni, odatda, savollar asosida tahlil qilinadi. Bunda savollar qatnashuvchi shaxsning xatti-harakati va xarakterini tahlil qilishga qaratilgan bo'ladi. So'roqlardan ikki maqsadda: hikoya mazmunini tahlil qilish hamda faktlar, mulohazalar, xulosalarni taqqoslash, voqea-hodisalar, xatti-harakat o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash va umumlashtirish uchun foydalaniladi.

Hikoyani o'qish darsida o'quvchilar ma'nosini tushunmaydigan so'z va iboralar ma'nosini tushuntirish ham muhim, aks holda, ular hikoya mazmunini tushuna olmaydilar. So'z ma'nosini tushuntirishga ko'p vaqt sarflamay, asar mazmunini tushinishda eng zarur bo'lgan so'zni qisqa izoh berish bilan tushuntiriladi. ("O'quvchilar nutqini o'stirish metodikasi" bo'limiga qarang).

Hikoyani o'qishda hikoya mazmunini tahlil qilish va shu asosda o'quvchilar nutqini o'stirish markaziy o'rin egallaydi. Hikoya o'qilgach, o'quvchilar o'ylashi, o'z mulohazalarini aytishi uchun tayyorlanishga vaqt berish talab etiladi. O'qilgan asar

yuzasidan beriladigan dastlabki savollardan maqsad hikoya bolalarga yoqqan-yoqmagani, undagi qaysi qaxramonning xarakteri bolaga ta'sir etgani, bolalar kim yoki nima haqida hikoya qilib berishni istashini bilishdan iborat. SHundan keyingina hikoya xarakterini tushunishga, nihoyat, asarning asosiy g'oyasini bilib olishga yordam beradigan savollardan foydalaniladi.

Badiiy asarni tahlil qilishda syujetni to'liq tushuntirishga berilib ketib, qatnashuvchilarga xarakteristika, asar qurilishi va tilini tahlil qilish kabi ish turlari e'tibordan chetda qolmasligi lozim.

Savollarni, odatda, o'qituvchi beradi, ammo asar mazmuni, qatnashuvchi shaxslarning xulq-atvorini ochish yuzasidan o'quvchilarga ham savol tuzdirish juda foydali. Bu usul bolalarga juda yoqadi va ishni jonlantiradi; asar mazmunini yaxshi tushunish, mazmun va voqealar orasidagi bog'lanishni to'liq esda saqlab qolishda o'quvchilarga yordam beradi.

Hikoyani o'quvchilar yaxshi o'zlashtirishlari, unda ilgari surilgan g'oyani bilib olishlari uchun matn bilan ishlash jarayonida tanlab o'qish, savollarga javob berish, hikoya qismiga o'zlari savol tuzishi, so'z bilan va grafik rasm chizish, reja tuzish, qayta hikoyalashning barcha turlaridan, ifodali o'qishga tayyorlanish kabi ish turlaridan foydalaniladi.

Kichik badiiy hikoyani izohli o'qish darsini uyushtirishda quyidagi reja varianti sxemasi e'tiborga olinadi:

1) hikoyani o'qishga tayyorlash (hikoyada tasvirlangani kabi kishilar hayoti, davrga qisqa xarakteristika...);

2) hikoyani (to'liq yoki mantiqiy tugallangan qismlarini) o'qituvchi yoki oldindan tayyorlangan o'quvchining ifodali o'qishi;

3) idrok etishni tekshirish (qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakatlari, shaxslar va voqealar o'rtasidagi munosabatlar yuzasidan qisqacha suhbat);

4) hikoyani qayta o'qish (hikoyani qismlarga bo'lish, o'quvchilarga o'qitish, ayrim so'zlar ma'nosini tushuntirish);

5) hikoyaning har bir bo'limi yuzasidan suhbat o'tkazish va sarlavha topish;

6) hikoyaning ayrim bo'limlarini ifodali o'qish;

7) reja asosida qayta hikoyalash;

8) hikoyani ifodali o'qishga yoki sahnalashtirishga tayyorlanish (sinfda yoki uyda);

9) hikoyani ifodali o'qish va ifodali qayta hikoyalash.

Bu hikoyani o'qish darsi rejasining varianti bo'lib, o'zgarishi ham mumkin. Ammo shuni unutmaslik kerakki, badiiy hikoyani o'qish darsida uning mazmunini, asosiy fikrini bilish bilan birga, asarning tarbiyaviy (badiiy asar misolida o'quvchilarni tarbiyalash), xususan, estetik ta'siri ham ko'zda tutiladi va ifodali qayta hikoyalashga katta ahamiyat beriladi.

Ertak xalq og'zaki ijodida eng keng tarqalgan janr bo'lib, ularda kishilar hayotida uchraydigan oddiy hodisalar va fantastik sarguzashtlar hikoya qilinadi. Ertaklarning ko'pida real hayot tasviri fantastik elementlar bilan qo'shilib ketadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari ertak bilan amaliy tanishtiriladi.

Ertakning o'tkir maroqli syujeti, voqea rivojidadagi favqulodda, ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi; undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qaxramonlar, ertakning g'oyaviy yo'nalishi, undagi ezgu kuchning – yaxshilikning doimo g'alaba qilishi bolalarni o'ziga tortadi. Ertakda qabul qilingan hikoya qilish formasi, bir xil so'z va iboralarining qayta-qayta takrorlanib turishi, oxangdorligi, tilining ta'sirchanligi, ifodali vositalarining jonliligi bolalar uchun juda qiziqarlidir. Ertakda qatnashuvchilar ko'pincha rahmdil, saxiy, adolatli hamda ularning aksi bo'lgan yovuz, baxil, ochko'z obrazlarga bo'linadi.

Ertakning pedagogik qimmatini shundan iboratki, bolalar unda to'g'rilik, halollik g'alaba qilganidan, kishilar qiyinchilikdan qutulganidan, ya'ni yaxshilik, ezgulik ro'yobga chiqqanidan va yomonlik, yozuvlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doim shunday bo'lishini istaydilar. Ertak bolalarda personajlarning xatti-harakatini muhokama qilib baholash ko'nikmasini o'stiradi. O'quvchilar ertakni tahlil qilish jarayonida kishilardagi qanday sifatlar sizga yoqadi? Nima uchun? ...nima uchun jazolanadi (yoki rag'batlantiriladi)? Nima uchun ertakdagi ba'zi qaxramonlarga xatto tabiat kuchlari ham yordam beradi, ba'zilaridan esa, aksincha, yuz o'giradi? kabi savollarga javob berish uchun o'ylaydilar, ertak qaxramonlarining xatti-harakatini muhokama qilib, uni baholashga o'rganadilar. Masalan, "Ur to'qmoq" ertagidagi asosiy fikr yaxshilikka-yaxshilik qaytishi, yovuzlik qoralanishini ifodalashdan iborat bo'lsa, "Donishmand" ertagida ahillikka undashdan iborat. Ertakda halq o'z hayotini o'zi hikoya qiladi, shuning uchun o'quvchilar ertakni o'qish bilan ma'lum davrdagi halq hayotini, o'ylari va orzu-istaklarini bilib oladilar. Ertak o'quvilar nutqini o'stirishda ham katta ahamiyatga ega. Ertak matni bog'lanishli nutqni o'stirish uchun zarur material beradi. Kichik yoshdagi o'quvchilar ertakni juda qiziqib, obrazli ifodalarni va tasviriy vositalarni, shuningdek, ertakning o'ziga xos sintaktik qurilishini, gap tuzilishini saqlagan holda jonli aytib beradilar.

Boshlang'ich sinflarda hayvonlar haqidagi ertaklar ko'proq o'qitiladi. Anvar Obidjonning "Bo'rining tabib bo'lgani haqida ertak", "Ko'zacha bilan Tulki", "Olapar, Mosh, Musicha" kabi ertaklar aniq-hayotiy hikoyalar tarzida o'qitiladi va tahlil qilinadi. Matn bilan ishlashda tanlab o'qish, savollarga javob berish, o'quvchilarning o'zlari savol tuzib, javob berishlari, so'z bilan grafik rasm chizish, plan tuzish, qayta hikoyalash, ertak aytish kabi ish turlaridan foydalaniladi. Bu ertaklarda hayvonlarning odatlari tahlil qilinadi, ammo ularni kishilar xarakteriga taqqoslash tavsiya qilinmaydi. Maktab tajribasidan ma'lumki, kichik yoshdagi o'quvchilar ertakdagi hayvonlar gapirmasligini, tulki va turna bir-biriga mehmonga bormasligini yaxshi biladilar, ammo ertaklar dunyosini hayotiy hikoya kabi qabul qiladilar. Ertakni o'qib, tahlil qilganda, barcha ishlar uning mazmunini yaxshi idrok etishga, syujet rivojini qatnashuvchi personajlarning xatti-harakati, o'zaro munosabatlarini to'g'ri tasavvur etishga yo'naltiriladi. Ertak ustida ishlashning oxirgi bosqichida "Ertakda sizga juda yoqqan joyini o'qing, nima uchun yoqqanini ayting. Hayotingizda mana shu ertakdagiga o'xshash voqealar bo'lganmi?" kabi savol-topshiriqlar yordamida o'quvchilarning ertak xulosasini tushunishlariga erishiladi.

Ertak o'quvchilar uchun ertakligicha qolishi va bolalar hayotidagi hodisalarga avtordek yondoshishga o'rganishlari uchun shuning o'zi kifoya.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari hayvonlar haqidagi ertaklardan tashqari, "Davlat", "Tuz haqi", "Ovchi, Ko'kcha va Dono", "Ilm afzal" kabi ertaklarni ham o'qiydilar. O'quvchilarni bunday ertaklarni o'qishga tayyorlash ilmiy-ommabop tekstlarni o'qishga tayyorlash kabi bo'ladi (kuzatish, ekskursiya, fan darslari), ertakni o'qish va tahlil qilish badiiy hikoya tarzida uyushtiriladi. Bolalar o'qituvchi rahbarligida ertakda qatnashuvchilarning xulq-atvori, ayrim xatti-harakatlarini baholaydilar, ularning bir-birlariga bo'lgan munosabatlarini aytadilar va shular asosida ayrim obrazlar haqida xulosalar chiqaradilar, ertak rejasini tuzadilar, ertak qismlarini rollarga bo'lib o'qiydilar.

Bundan tashqari, bolalar 4-sinfda "Davlat" ertagini o'qiydilar. Bu ertak oddiy turmushga tegishli elementlarni tasvirlovchi ertakdir. Ertakda fantastika bo'lganligi uchun o'quvchilarni ertakni o'qishga taxminiy tayyorlashni talab qiladi. Ertakni o'qishga tayyorlash uchun ota-bobolarimiz atrofni, tabiatni, borliq dunyoni qanday tasavvur etishlari haqida suhbat o'tkaziladi. Bunday suhbat ertakdagi badiiy obrazlarni, ularning o'zaro munosabatlarini, xulq-atvorlari, xarakterlarini to'g'ri tushunishga yordam beradi.

Ertak ustida ishlashda bolalarni ertakni o'qishgagina emas, balki uni aytib berishga o'rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og'zaki nutqni o'stiradi, bolalar nutqini yangi so'z va iboralar bilan boyitadi, ona tiliga muhabbatni tarbiyalaydi.

1-sinfdayoq ertak tilidan erkin foydalanishga o'rgatish uchun ertak bilan birinchi tanishtirishda uni (agar ertak hajmi katta bo'lmasa) o'qituvchi aytib berishi mumkin.

YUqoridagilarni hisobga olganda, ertakni izohli o'qish darsining qurilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

- 1) o'quvchilarni ertakni idrok etishga tayyorlash;
- 2) o'qituvchining ertakni ifodali o'qishi, yod aytib berishi;
- 3) ertakni o'quvchilar qanchalik idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o'tkazish;
- 4) ertakni qismlarga bo'lib o'qish va tahlil qilish, undan ayrim tasviriyy vositalar, sinonim so'zlarni topish, ayrim so'zlar ma'nosini tushuntirish;
- 5) ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o'qish);
- 6) ertakni aytish;
- 7) umumlashtiruvchi suhbat (ertak g'oyasini ochish);
- 8) ma'lum vazifa bilan ertakni qayta o'qish;
- 9) vazifani tekshirish va yakunlash; (Nima uchun ertakni qiziqib o'qidik?)
- 10) uyda boshqalarni ham qiziqtiradigan qilib ertakni o'qib (yoki aytib) berishga tayyorlanish.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar.

1. Adabiy janr deganda nimalarni tushunasiz?
2. Hikoyaning o'ziga xos xususiyatlarini ayting.
3. Hikoya o'qishda qaysi ish turlaridan foydalaniladi?

4. Hikoya o'qish darsi konspektini tuzing.
5. Ertak janrining o'ziga xos xususiyatlarini ayting.
6. Hikoya va ertak tili ustida qanday ishlar uyushtiriladi?
7. Boshlang'ich sinf o'qish kitobiga kiritilgan ertaklarni guruhlang, ko'proq qanday ertaklar berilganini izohlang.
8. Ertak o'qish darsi konspektini tuzing.
9. O'qish dasturi haqida so'zlang.
10. 3- sinf "O'qish" kitobining "Xalq og'zaki ijodi" bo'limidan ertaklarni izohlang.
11. o'qish kitoblaridagi (1-4- sinf) ertaklarni qiyoslang.
12. Bolalar yozuvchilarini sanang.

Tayanch so'zlar: hikoya, janr, timsol, portret, syujet, jonlantirish, qayta hikoyalash, izohli o'qish, reja, ertak, maishiy, sehrli, hayvonlar haqidagi ertaklar, tasviriy vosita, g'oyani echish, tugun, echim, kulminasion nuqta,

Har xil janrdagi asarlarni o'qish metodikasi

Reja:

Badiiy adabiyot janrlari haqida ma'lumot

1. Masal o'qish metodikasi.
2. She'r o'qish metodikasi.
3. Ilmiy-ommabop asarlarni o'qish metodikasi.
4. Ifodali o'qish xususiyatlari, asoslari.

Masal, axloqiy mazmunni kinoyaviy obrazlar orqali aks ettiradigan badiiy asardir. U ko'proq she'riy tarzda yoziladi. Masalda inson xarakteriga xos xususiyatlar kinoyaviy obrazlar – hayvonlar, jonivorlar va o'simliklar dunyosiga ko'chiriladi. Ko'pincha masalning kirish qismida, ba'zan oxirida qissadan xissa, ya'ni ibratli xulosa chiqariladi. Bu o'quvchilarni ahloqiy tomondan tarbiyalashga katta imkon beradi. Masalda fikrning qisqa, lo'nda, chiroyli va ifodali tasvirlanishi, tilining o'tkirligi va xalqchilligi o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirishda muhim material hisoblanadi. Masal kichik hajmli, ammo boy mazmunli, tugun, kulminasion nuqta va echimi bo'lgan kichik pesani eslatadi. U biror voqea-hodisani qisqa va mazmunli tasvirlashda ajoyib namuna bo'la oladi.

Bolalarni masaldagi kinoyaviy mazmun emas, balki, birinchi navbatda, obrazlarning go'zalligi o'ziga jalb qiladi. SHuning uchun masal ustida ishlashni hayvonlar hayotidan yozilgan hikoya ustida ishlash kabi uyushtiriladi. Odatda, masal personajlari o'z xatti-harakatlari, fe'l-atvorlari bilan, nutqiy uslublari, odatlari bilan o'zlarini tavsiflaydilar, ba'zan u xarakteristikani masalning boshqa personaji to'ldiradi. Muallifning o'zi esa bir-ikki so'z bilan tavsifni mukammallashtiradi.

Boshlang'ich sinflarda masalni o'rganishda bolalarni masalni ifodali o'qishga va uning mazmunini qisqa, ba'zan bir necha so'z bilan aytib berishga (masalni to'liq

qayta hikoya qildirish tavsiya etilmaydi), ayrim qatnashuvchilarning xarakterli xususiyatlarini aytib, o'zaro qiyoslashga o'rgatish muhim ahamiyatga ega. Masalning allegorik mazmuniga to'xtalmasdan, bosh personaj obrazini tahlil qilishga kirishiladi. 1- sinfda bolalar masalni hayvonlar haqidagi ertakka o'xshash kulgili hikoya kabi qabul qilsalar, 2- sinfdan boshlab ular masaldagi hayvonlarning xatti-harakati, o'zaro munosabatlari ba'zan kishilar hayotida ham uchrashini, masal axloqiy bilim beradigan hikoya ekanini, ko'proq she'riy tarzda bo'lishini, unda kishilardagi ayrim kamchiliklar tasvirlanishini bilib ola boshlaydilar. Masal tili ustida ishlaganda, o'quvchilar nutqini boyitish uchun unda ishlatilgan obrazli iboralar, badiiy vositalar o'quvchilarga mustaqil toptiriladi: o'quvchilar o'qituvchi bergan gap yoki iborani masaldagi ibora bilan almashtiradilar. Masalan, SHukur Sa'dullaning "Laqma it" masalining tili ustida ishlash jarayonida o'qituvchi "Qish kelib sovuq boshlandi. Bo'ron turdi" gaplarini beradi, o'quvchilar gaplarini topib aytadilar. Masal tahlil qilinayotganda voqea rivojini jonli tasavvur qilish, obrazlarni aniq idrok etishda o'quvchilarga yordam berish zarur. CHunonchi, ularga ayrim epizodlarni so'z bilan tasvirlash, ba'zilariga o'qituvchi yordamida tavsif tuzish, ishning oxirgi bosqichida rollarga bo'lib o'qish kabilarni tavsiya qilish maqsadga muvofiq. Personajga xarakteristika berishda uning xatti-harakati bilan birga, tilning o'ziga xos xususiyatlaridan ham foydalaniladi. Masalni ifodali o'qishga tayyorlanishda uning syujetini bilish bilan birga, avtor tilini yaxshi tushunish, xar bir personajning individual xarakterini hisobga olish zarur. Masalan, "Laqma it" masalini o'qiganda, laqma itning yalinib-yolvorishi, mushukning to'g'riso'zligi muomalasi orqali ifodalandi. Dialogli masallarni rollarga bo'lib o'qish, insenirovka qilib, aytdirish maqsadga muvofiqdir.

SHunday qilib, masal ustida ishlash quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi: masal mazmunini aniq idrok etish; kompozitsiyasi, qatnashuvchilarning xarakteriga xos xususiyatlarini, xatti-harakatlarining sabablarini ochish allegoriyani aniqlash;

Qish keladi qilich olib,

Bo'ron bilan dovrug' solib

masal qismlaridagi asosiy fikrni aniqlash; masal xulosasini tahlil qilish. Mana shu izchillik hisobga olinsa, masal o'qish darsining qurilishi quyidagicha bo'ladi:

1. Tayyorgarlik ishlari (bunda masalning xususiyatlari va qaysi sinfda o'qitilishiga mos ravishda ish turlari tanlanadi:

1) masal muallifi haqida o'qituvchi hikoyasi;

2) o'qilgan masal materiali yuzasidan viktorini (savol-javob o'yini);

3) o'qilgan masalda qatnashuvchi shaxslar (hayvonlar) xarakteriga xos xususiyatlar haqida suhbat.

2. Masalni o'qituvchi o'qishi (magnitafon yozuvini eshitish yoki film ko'rsatish). Emosional baholash planida suhbat.

3. Masalning aniq mazmunini analiz qilish:

1) masal struktura va kompozitsiyasini aniqlash (o'qish, reja tuzish v.h.);

2)qatnashuvchilarning xatti-harakati, fe'l-atvori sabablarini, xarakteriga xos xususiyatlarini tushuntirish (tanlab o'qish, so'z bilan va grafik rasm chizish, savollarga javob);

3) masalning aniq mazmunidan kelib chiqib undagi asosiy fikrni belgilash.

4. Allegoriyani ochish.

5. Axloqiy xulosa aks ettirilgan qismni tahlil qilish.

6. Hayotda uchragan o'xshash hodisalarga taqqoslash.

SHe'r-ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solingan, his-tuyg'u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutq. SHe'riy nutqni ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solish vositalari ritm (bir-biriga monand kichik bo'laklarning izchil va bir me'yorda takrorlanib kelishi) va qofiya (misralarning oxirida keladigan ohangdosh so'zlar) hisoblanadi.

SHe'rni o'qiganda kichik yoshdagi o'quvchilar tabiat va jamiyat voqea-hodisalarini poetik tasviridan hayajonlanishlari muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinflarda she'r tarzida yozilgan hikoyalar, ya'ni she'riy hikoyalar va lirik she'rlar o'qitiladi. SHe'riy hikoyada syujet, ya'ni voqealar sistemasi va uning rivoji xarakterlidir. Lirik she'r "biror hayotiy voqea-hodisa ta'sirida insonda tug'ilgan ruhiy kechinma, fikr va tuyg'ular orqali turmushni aks ettiradi". Lirik she'rning xususiyati "kishining his-tuyg'uga to'la hayajonli nutqini ta'sirliroq ifodalashga to'g'ri keladi". Bunda "ohangdorlik va musiqiylikni vujudga keltiradi".

SHe'rni o'qish darslarida asosiy ish turi ifodali o'qish hisoblanadi. O'quvchi she'rning asosiy (g'oyaviy) mazmunini tushunsagina, uni ifodali o'qiy oladi. SHuning uchun she'rni tahlil qilib, uning mazmunini o'quvchilarga tushuntirish lozim. SHe'riy hikoyani tahlil qilishda, asosan, hikoya, ertak, masalni tahlil qilinganidagi ish turlaridan foydalanish mumkin. Tursunboy Adashboevning "Navoiy bobomlar" she'riy hikoyasi mazmuni savollar yordamida gapirtirilishi mumkin. Ammo lirik she'rni o'qish va tahlil qilish o'qituvchidan katta mahorat talab qiladi. Lirik she'rni o'qish darsida eng asosiy ish turi uni his-hayajon bilan ifodali o'qishdir. SHe'r ifodali o'qilgach, undagi tushuntirilishi zarur bo'lgan so'z va iboralar ikki-uch so'z bilan qisqacha izohlanadi.

SHe'rni o'qishdan oldin ba'zan unda tasvirlangan yil fasllari haqida suhbat o'tkaziladi yoki she'r mazmunini tushunish uchun o'quvchilar bilishi lozim bo'lgan voqealarni o'qituvchi qisqa aytib beradi. Ba'zi she'rlarni o'qishga o'quvchilarni uzoqroq tayyorlash, masalan, Quadrat Hikmatning "Qish", "Bahor" she'rlarini o'qishdan oldinroq tabiatni kuzatish, boqqa, qir-adirlarga ekskursiya o'tkazish maqsadga muvofiq.

Boshlang'ich sinflarda ko'rgazmali ta'limning asosiy formasi lirik she'rni ifodali o'qish hisoblanadi. Lirik she'rni ham, she'riy hikoyani ham o'quvchilar hayajon bilan yaxlit idrok etishlariga erishish muhimdir,uning uchun she'r birinchi marta o'qilganda, hech qanday tushuntirish berilmaydi. SHe'r o'quvchilarga qanday ta'sir qilganini hisobga olish, bilish zarur. O'qituvchi she'rni shunday ifodali o'qishi kerakki, bolalar uning asosiy mazmunini anglasinlar, ularga jonli so'z kuchliroq ta'sir etsin. O'qish oddiy bo'lishi kerak. O'qiyotganda tabiiy zavq-shavq, shodlik,

xursandlik, qahr-g'azab hissini qichqiriq ovoz bilan soxta ifodalashga yo'l qo'ymaslik zarur. Bolalar she'rni o'qiganda, she'riy satrga rioya qilishlari, she'r ritmini buzmasliklariga erishish lozim.

She'r mazmuni ham, boshqa janrdagi badiiy asarlar kabi, savollar asosida tahlil qilinadi. Ammo she'r mazmuni haqida o'quvchilarga ko'p savol berish tavsiya etilmaydi. O'quvchilarga she'rning asosiy mazmunini tushunganliklariga ishonch hosil qilishning o'zi kifoya. Masalan, 4-sinf o'quvchilari Quadrat Hikmatning "Qish to'zg'itar momiq par" she'rni o'qiganda, "Qaysi fasl haqida o'qidingiz?" savoliga javob berishlari etarli; 4-sinf o'quvchilari shu shoirning "Bahor" she'rini o'qiganda, o'qituvchi: "She'rda yilning qaysi fasli haqida o'qidingiz? (Bahor)". "SHamol haqida nima deyiladi? Terak, bedapoya, qushlar haqida-chi?" savollarini beradi. SHuni ham aytish kerakki, bolalar hayoti, ularning o'ziga xos fikrlari, his-tuyg'ulari, qiziqishlarini ifodalovchi, shuningdek zamonamiz qaxramonlari, o'zbek xalqi Vatan himoyasi, xalqimizning qaxramonona ishlari haqidagi she'rlar mazmunini to'laroq tahlil qilish talab etiladi. Bunday she'rlarni o'qishga o'quvchilarni maxsus tayyorlanadi: she'r mazmuniga asos bo'lgan tarixiy voqea haqida qisqa so'zlab beriladi yoki suhbat o'tkaziladi.

Boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan ko'pgina she'rlarni tahlil qilib, ifodali o'qish mashq qilingach, ifodali yod aytib berish vazifasi topshiriladi (o'quvchilar darsda ifodali o'qimagan she'rni uyda ifodali yod aytib berishga tayyorlanishni tavsiya etilmaydi).

Bolalar she'rni yoqtiradilar. She'riy nutq engil yodlab olinadi, estetik his-tuyg'u uyg'otadi, kichik yoshdagi o'quvchilar saviyasiga mos bolalarbop ravshan til bilan yozilgan sodda ritmli jarangdor she'rlarni bolalar tez va oson yodlab oladilar, keyin yoddan ifodali o'qiydilar.

Kichik yoshdagi o'quvchilarga she'rni qanday yodlash kerakligi o'rgatiladi. Buning uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan she'rni teng satrli bir necha qismga bo'ladi. O'quvchilarga har bir satr oxirida ritmik pauza qilish, buning uchun satr oxirida tinish belgi bo'lishi shart emasligi, ritmik pauzada ovozni nuqtadagi kabi pasaytirmaslik lozimligi, bu tugallanmagan fikrni davom ettirishga imkon berishi va bo'lingan qismlar navbati bilan yodlatiladi.

Z.Diyorning "Bahor keldi" she'rini izohli o'qish darsining varianti sxemasi quyidagicha bo'lishi mumkin:

- 1) she'r mazmunini yaxlit idrok etish uchun uni ifodali o'qib berish (birinchi sintez);
- 2) she'rda tasvirlangan bahor belgilari haqida suhbat (analiz);
- 3) she'rni ifodali o'qishni mashq qilish (ikkinchi sintez);
- 4) uyda she'rni ifodali o'qish va yod aytib berishga tayyorlanish;
- 5) keyingi darsda she'rni ifodali o'qitish, ifodali yoddan aytdirish.

Ilmiy-ommabop maqolalarni o'qitishdan asosiy maqsad bolalarga tabiat, kishilar mehnati va ijtimoiy hayoti haqida muayyan bilim berish, bolalarni kitob bilan mustaqil ishlashga va undan aniq bilim olishga o'rgatishdan iborat. Ilmiy prozada

real muhit faktlarini kuzatish natijasining mantiqiy umumlashmalari va xulosalari xisoblangan aniq tushunchalar aks ettiriladi.

Tabiatshunoslikka oid (1- sinfda) va tarixiy mavzudagi maqolalarni o'qish bilan bog'liq holda tabiat hodisalarini kuzatish (masalan, daraxt kurtaklarining bo'rtishi), o'quvchilarni yuz bergan o'zgarishlarni, zavodlar, elektr stansiyalarini qurilishi kabi buyuk tarixiy voqealarning guvohi va ishtirokchilari bo'lgan kishilar bilan uchrashuvlar uyushtirish maqsadga muvofiq. 1-sinf dasturida o'qish bilan bog'liq holda kuzatish, ekskursiya, fan darslar mo'ljallanadi. Masalan, yil fasllari (kuz, qish, bahor, yoz) da mavsumiy tabiat hodisalari (ob-havoning o'zgarishi, o'simlik va hayvonlarning hayoti) ni, shuningdek, kishilarning mehnatini kuzatish uchun tabiatga (dala, bog', xiyobonlarga) ekskursiyalar o'tkazish ko'zda tutiladi.

Ekskursiyalar bilan bog'liq holda fan darslar o'tkazilib, o'quvchilarning o'zlari yiqqan, shuningdek, o'qituvchi olib kelgan daraxt kurtaklari, gullar, turli o'simlik va boshqalar o'rganiladi. Ekskursiyada ko'rganlaridan tashqari, tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar va kishilarning mehnati yuzasidan bolalarning nisbatan uzoq kuzatishlari uyushtiriladi. Fan darslarida ko'rgazma sifatida o'quv kinofilmlaridan ham foydalanish mumkin. Tarixiy mavzudagi maqolalarni unga mos rasmlar bilan bog'lab o'qitish kishilar ilgari baxtli hayot uchun, o'z hayotlarini yaxshilash uchun, otabobolarimiz dushmandan vatanni saqlash uchun qanday kurashganliklarini tushunib etishga yordam beradi; bolalar mehnat hayotning asosi ekanini, kishilar hayoti mehnat tufayli rivojlanib, farovonlashib borishini bilib oladilar. Mavjud dasturga ko'ra, 2- sinf o'quvchilari "Toshkent metrosi" mavzusidagi maqolalarni, 4- sinfda esa "Asrga tatigulik kun" asarini o'qish orqali o'tmish ajdodlarimiz, ularning xizmati, vatanimizning hozirgi taraqqiyoti haqida bilib oladilar. Bu maqolalar xalqimizning hayoti, mehnati, kurashi haqida yangi bilim berish bilan birga, bolalarni Vatanga, xalqqa, ona tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalaydi, ularda materialistik dunyoqarashni shakllantiradi, mehnat qilish zarurligini tushunishlariga yordam beradi.

Ilmiy-ommabop maqolalarni izohli o'qish darsini uyushtirishda quyidagi reja varianti (jadvali) asos qilib olinadi:

1) o'qiladigan matn yuzasidan bolalar tajribasi va bilimni aniqlash, ularni matn mazmunini tushunishga tayyorlash maqsadida taxminiy suhbat o'tkazish;

2) maqolani yoki uning bo'limini o'qish, ayrim so'zlarning ma'nosini tushuntirish;

3) maqola yoki uning bo'limi rejasini tuzish;

4) o'qilgan maqola yuzasidan suhbat;

5) o'qilgan bo'limni asosiy mazmunini aniqlash va reja qismlarini yozish;

6) reja asosida maqolani qayta o'qish;

7) maqolani yaxlit o'qish; bunda bolalarni qayta himoyalashga tayyorlash va maqola mazmunini yaxshi o'zlashtirishlariga erishish maqsadi ko'zda tutiladi;

8) xulosalash va umumlashtirish;

9) reja asosida qayta hikoyalash.

Ilmiy-ommabop maqolalar bolalarni gazeta va jurnallarni o'qishga tayyorlaydi, ijtimoiy-siyosiy, tabiatshunoslik atamalarini o'zlashtirishga yordam beradi, ularning mantiqiy tafakkurini va nutqini o'stiradi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. Badiiy adabiyot janrlari, ularning xususiyatlari haqida ma'lumotlar bering. Misollar keltiring.
2. Masal janriga xos xususiyatlarni ayting.
3. O'qish kitob (1-4- sinf) laridagi masallarni qiyoslang, o'xshash va farqli tomonlarni izohlang.
4. Masal matni ustida ishlash qanday o'zlashtiriladi?
5. Masalni (3- sinfdan) o'qish darsining ko'rinishini aytib bering.
6. Masal (4- sinfdan) darsiga dars ishlanmasi yozing.
7. She'r janriga xos xususiyatni ayting.
8. She'r o'lchovlari nima?
9. Ifodali o'qishning texnik va adabiy asoslarini ayting.
10. Ilmiy ommabop asarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini ayting
11. Bunday matnlardan misollar keltiring.

Tayanch iboralar: badiiy adabiyot, janr, hikoya, ertak, voqea, masal, she'r, ilmiy-ommabop janr, vazn, she'r o'lchovlari, qofiya, badiiy tavsif vositalari, jonlantirish, o'xshatish, mubolag'a, mazmun, g'oya, ifodali o'qish, ongli, to'g'ri, tez o'qish, obraz, qatnashchilar, manzara, hayot, ichki kechinmalar, tahlil hikoyalash, yodlash.

Umumlashtiruvchi o'qish darsi

Reja:

1. O'qish darslarning turlari:
  - a) yaxshi bilim berish darsi;
  - b) mustahkamlash darsi;
  - v) nazorat darsi;
  - g) aralash dars;
  - d) takrorlash-umumlashtirish darsi o'qish.
2. Umumlashtiruvchi darsning o'ziga xos xususiyatlari maqsadi
3. Umumlashtiruvchi o'qish darsining ta'lim-tarbiyaviy imkoniyatlari.

Umumlashtiruvchi o'qish darsi qurilishi jixatidan boshqa darslardan farqlanadi. Bunday darslar har bir sinfda 4-5 marta o'tkaziladi.

YAngi dastur va metodik qo'llanmalarda tavsiya qilinganidek, har bir o'qish darsida o'qilgan asar haqidagi o'quvchilar tasavvuri va bilimini umumlashtirish, malakalarini mustahkamlashga alohida ahamiyat beriladi, shuning uchun umumlashtiruvchi darsning qurilishi umumlashtirishning maqsadi va xarakteriga qarab belgilanadi.

O'qishdan o'tkaziladigan umumlashtiruvchi dars o'quvchilar bilimini sistemaga solish, o'rganilganlarni takrorlab umumlashtirish maqsadiga xizmat qiladi. Umumlashtiruvchi dars, odatda, o'qish dasturidagi biror muhim mavzu yuzasidan o'tkaziladi. Umumlashtiruvchi dars dasturning butun bir bo'limini yakunlashga xizmat qilishi ham mumkin.

Umumlashtiruvchi dars bolalar tasavvuri va tushunchalarini kengaytirishga yordam beradi; bunday darslarda o'quvchilar egallagan bilimlarining sinf va maktab jamoasi hayotida, har bir o'quvchi hayotidagi ahamiyatini tushunadilar. Bu darsda o'qituvchi bolalar bilimini boyitadigan qo'shimcha materiallar berishi ham mumkin. Umumlashtiruvchi darsda takrorlash ilgari o'qilganlarning mazmunini o'quvchilar yodida qayta tiklash emas, balki umumlashtiruvchi xarakterda bo'lishi, bolalar bilimini sistemalashtirishga, ayrim tasavvur va tushunchalarni tartibga solishga yordam berishi lozim. SHunday ekan, bunday darslar uchun kitobdan o'qilganlarga emas, balki bolalarning kuzatishlari natijasida bevosita idrok etilgan tabiatdagi fan va hodisalar, ijtimoiy hayot voqealari, shaxsiy tajribalari ham material bo'ladi. Maktab hayoti, oila va tabiatshunoslikka oid mavzuga bag'ishlangan umumlashtiruvchi darslarning vazifasi kitob materialini o'quvchilarning kuzatishlari, ekskursiyalardan olgan bilimlari bilan bog'lashdir.

Umumlashtiruvchi darslarda ish turlari xilma-xil bo'lib, o'qilganlar, ko'rilgan-kechirilganlar yuzasidan suhbat, illyustrativ materiallar (rasmlar, misollar)ni ko'rsatish va tahlil qilish, o'quvchilarning ayrim asarlardan parchalar o'qishi, ekskursiya va kuzatishlar haqida bolalarning og'zaki hikoya qilishi kabilardan fodalaniladi. Umumlashtiruvchi dars uchun ish turi darsning aniq maqsadidan kelib chiqib ta'minlanadi. Umumlashtiruvchi darslarga, asosan, quyidagi pedagogik talablar qo'yiladi.

O'quvchilar dasturdagi muayyan mavzu ustida ishlab, o'qiganlari, ko'rgan, eshitgani, kuzatganlari haqida o'z fikr-mulohazalarini dalil va erkin aytish imkoniyatlariga ega bo'lsinlar. Masalan, ma'lum bir mavzuni yakunlab o'tkazilgan umumlashtiruvchi darsda bolalar kitobdan shu mavzuga oid o'qigan hikoya va maqolalardan qaysi biri qiziqarliroq ekanini, shuningdek, biror hikoya yoki maqoladagi qatnashuvchi shaxslar, ularning xulq-atvorlari haqida o'z fikrlarini aytadilar, zarur bo'lsa, o'qilgan asar mazmunini qisqa bayon qiladilar. Agar mavzuni o'rganish jarayonida o'quvchilar bilan ekskursiya o'tkazilgan bo'lsa, ular ekskursiyadan ko'rganlaridan nimalar qiziqarli bo'lganini, qaysilari kuchli taassurot qoldirganini aytib berishlariga o'qituvchi yordam beradi. Bular o'quvchilar tafakkurini faollashtiradi, ularni faol fikrlashga o'rgatadi, o'stiruvchi ta'limning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

O'qish kitoblarida berilgan savol va topshiriqlar bolalar qiziqishiga yaqin, ularning yosh xususiyatiga mos, shuning uchun ular yuzasidan bolalar to'g'ri yakun va umumiy xulosa chiqara oladilar. Mustaqil xulosa chiqarish tarbiyalovchi ta'limda muhim ahamiyatga ega.

Umumlashtiruvchi darsning muvaffaqiyati unga o'qituvchining qanday tayyorgarlik ko'rishiga bog'liq. Bunday darsda juda ko'p material yuzasidan umumiy

xulosa chiqarishni rejalashtirib bo'lmaydi; bu darsda ko'p material yuklash o'quvchilar diqqatini chalg'itadi; idrok etish qobiliyatlarini pasaytiradi va faol fikrlashlariga xalal beradi. O'qituvchi umumlashtiruvchi darsda o'quvchilardan nimalarni so'rashini, biror narsaga oid yana nimalarni umumlashtirishini belgilab oladi; darsning maqsadi haqida o'ylab, bolalar tafakkuri va faoliyatini faollashtirishga ta'sir etadigan ish shakllaridan foydalanishni rejalashtiradi.

Umumlashtiruvchi darsni dasturdagi har bir mavzu o'rganilgandan so'ng o'tkazish shart emas. Uni faqat muhim va katta bo'lim materiallari o'rganilgandan keyin o'tkazish kifoya. Umumlashtiruvchi darslarda ko'rgazma qo'llanmalar, savol va topshiriqlar, ekskursiya, kuzatish, uchrashuv va suhbat materiallaridan mavzularni o'rganish davridagidek foydalanish tavsiya etilmaydi. Umumlashtiruvchi dars oldiga qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o'qituvchi kundalik mashg'ulotlarda foydalanilgan juda ko'p materiallardan har bir mavzu uchun muhim va xarakterlilarini tanlashi, o'quvchilar mustaqil xulosa chiqara olishlariga va o'z fikr-mulohazalarini bayon etishlariga imkon yaratib berishlari zarur. Buning uchun o'quvchilar o'zlarining ekskursiya va kuzatish vaqtida yozgan xotiralarini (agar bo'lsa) o'qib chiqishlari, ilgari tayyorlangan rasmlarini, kitobdagi materiallarni ko'zdan kechirib, qiziqarli o'rinlarini belgilashlari, biror asardan ayrim parchani yod olishlari yoki matnga yaqin bayon etishga tayyorlanishlari lozim.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. O'qish darsining maqsad va vazifalari ayting.
2. O'qish darslari turlarini sanang.
3. O'qish darslarida beriladigan ta'lim-tarbiya masalalari.
4. Umumlashtiruvchi o'qish darsining xususiyatlarini misollarorqali izohlang.
5. O'qish kitoblari, darsliklari bo'limlarini sanang.
6. Bo'limlar yuzasidan berilgan savol va topshiriqlar ustida qanday ishlashadi?
7. Matn oxirida berilgan savol va topshiriqlar ustida ishleng.
8. "Boshlang'ich ta'lim" jurnalidan o'qish darsiga oid maqolani izohlang.

Tayanch iboralar: o'qish, o'qish darsi turlari, bosqich, lug'at ishi, tahlil, qayta hikoyalash, tanlab o'qish, bo'lim, mavzu, DTS, fikrlash, dastur, o'quv qo'llanmalari.

O'qish darslarida nutq o'stirish

Reja:

1. Nutq va uning turlari.
2. O'qish darslarida nutq o'stirishga yaratilgan imkoniyatlar.
3. O'qish darslarida og'zaki nutqni o'stirish yo'li va vositalari.
4. O'qish darslarida yozma nutqni o'stirish yo'llari.
5. Nutq o'stirishning ta'lim-tarbiyada tutgan o'rni.
6. Nutq o'stirishga qo'yilgan DTS talablari.
7. Nutq o'stirishda lug'at ustida ishlashning ahamiyati.

Ma'lumki, nutq tafakkur bilan bog'liq, shuning uchun u tafakkur bilan uzviy bog'liq holda o'stiriladi. Darsda o'qilgan asarni o'quvchilar ongli tushunishi, asosiy

mazmunini, g'oyasini anglab etishi uchun analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish kabi logik priyomlar qo'llanadi. O'qilgan asarni analiz qilishda har xil ish usullaridan foydalaniladi. Bolalar hikoyadagi asosiy qatnashuvchi shaxslarni aytadilar, o'qituvchi rahbarligida asarning sxematik rejasini tuzadilar (tugun, kulminasiya, echim). Masalan, bolalar O'.Usmonovning "CHumchuq bola" hikoyasida qatnashuvchi shaxslar sifatida Boboxonni, chumchuq bolani, Tal'atni aytadilar; "Laqma it" ertagida qatnashuvchilarni: laqma it, echki, mushuk, xo'roz, olaqashqani aytadi. Qatnashuvchi shaxslarni o'quvchilar har xil tartibda aytishlari mumkin. Ammo, o'qituvchi ularni asarda qatnashgan tartibda aytishni so'raydi. Natijada o'qituvchi rahbarligida hikoyaning jadvali tuziladi. O'qituvchi bergan savoli yordamida bolalar Boboxon chumchuq bolani bug'doyzordan tutib olgani, uni qiynagani, ko'chada o'rtog'i Tal'atni ko'rib qolgani, Boboxonning ishidan Tal'atning xafa bo'lgani, chumchuq bolani qizil qalam va o'chirg'ichga almashib olgani va uchirib yuborgani (qutqargani), Boboxon esa uyalganidan dovdirab qolganini aytib beradilar. Hikoyaning mazmuni shunday aniqlanadi. SHunday qilib, hikoya mazmuni bilan birinchi tanishish o'quvchilardan ongli ishlashni, ya'ni voqealarni, qatnashuvchilar sostavini analiz qilishni talab qiladi. O'qish bilan bog'liq holda bajariladigan bunday logik ishlar asta-sekin murakkablasha boradi.

Boshlang'ich sinflar o'qish darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish vositalaridan biri to'g'ri uyushtirilgan qayta hikoyalashdir. Maktab tajribasida to'liq, qisqartirib, tanlab va ijodiy qayta hikoya qilish turlari mavjud. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun matnni to'liq yoki matnga yaqin qayta hikoyalash ancha oson, boshqa turlari esa nisbatan qiyinroqdir. Qayta hikoyalashda o'qilgan hikoya mazmuni yuzasidan o'qituvchining savoli o'quvchilarni hikoyaning detallari haqida, ayrim voqealar o'rtasidagi bog'lanishning sabab-natijalari haqida fikrlashga qaratilishi lozim. Asar syujetining rivojlanishida qatnashuvchi shaxslar, ularning xatti-harakati asosiy rol o'ynaydi. Bolalar asar mazmunini unda ishtirok etuvchi shaxslar va ularning xatti-harakati, karakterli xususiyatlarini tahlil qilish yordamida yaxshi anglab etadilar. O'qituvchining savoli asar qahramonlari nima qilgani, ularning u yoki bu xatti-harakatlari qaerda va qanday sharoitda yuz bergani haqida so'zlab berishga, voqealarning izchil bayon qilinishiga va o'zaro bog'liqlikni yoritishga yo'naltirilishi lozim. O'quvchi o'qilgan asar mazmunini o'qituvchi savoli yordamida aytib berishida faqat analizdan emas, sintezdan ham foydalanadi: ayrim faktlarni o'zaro bog'laydi (sintezlaydi), bir-biriga taqqoslaydi, ular yuzasidan muhokama yuritadi va xulosa chiqaradi. Ko'pincha boshlang'ich sinf o'quvchilari qatnashuvchi shaxslar xatti-harakatini yaxshi tushunmasliklari, ba'zan noto'g'ri yoki yuzasi tushunishlari natijasida asar mazmunini anglab etmaydilar. SHuning uchun ham o'qituvchi savolni juda o'ylab tuzishi, u bolani fikrlashga, o'ylashga majbur etadigan, qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakati, voqealarning bog'lanishi yuzasidan muhokama yuritadigan, ularni o'zaro qiyoslashga, ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlashga yordam beradigan bo'lishi lozim. O'quvchi asarda qatnashuvchilarning xatti-harakatini qanchalik aniq ko'z oldigan keltira olsa, u hikoyaning asosiy mazmunini shunchalik chuqur tushunadi, shunchalik mustaqil qayta hikoya qilib beradi.

O'qilgan asar mazmunini izchil ravishda qayta hikoyalash uning rejasini tuzishga yordam beradi. Reja tuzishda o'quvchi hikoyani tarkibiy qismlarga bo'ladi va har qaysi qismdagi asosiy fikrni aniqlaydi. Bularning hammasi analitik ish hisoblanadi. Keyin sintetik ishga o'tiladi, ya'ni bolalar hikoya qismlariga sarlavha topadilar. O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida reja tuzish jarayonida o'qilgan hikoyaning har bir qismida bosh va ikkinchi darajali masala nimalardan iboratligi haqida, qanday qilib fikrni qisqa va aniq ifodalash haqida o'ylaydilar. Sarlavha topish ustida ishlash, o'quvchilar topgan sarlavhani jamoa bo'lib muhokama qilish, reja tuzish jarayonining o'zi bolaning fikrlash qobiliyatini faollashtirishi, unda o'z mulohazasini isbotlash, asoslash odatlarini tarbiyalashi lozim. Asarni o'qish va tahlil qilish jarayonida tuzilgan reja doskaga yozilsa, hikoya mazmunini izchil qayta hikoya qilishga yordam beradi. Reja asosida hikoya qilishning vazifasi mazmunni berilgan izchillikda o'zlashtirishdir. Reja asosida qayta hikoyalash o'qituvchi savoligi javob berishga nisbatan asar mazmunini aytib berishning hiyla mustaqil formasidir. O'qilgan asar mazmunini o'zlashtirish ustida ishlashdagi keyingi bosqich, qisqartirib hikoyalash hisoblanadi. Qisqartirib hikoyalash uchun 2-3 qismga bo'linadigan, bu bo'limlar yaqqol ajralib turadigan, mazmuni sodda asarlar tanlanadi. Qisqartirib hikoyalashga o'rgatish quyidagicha uyushtiriladi: o'qituvchi hikoyaning oldindan belgilab qo'yilgan birinchi qismini o'qiydi va o'quvchilar bilan birgalikda eng muhim, asosiy fikr aniqlanadi. Bunda o'quvchilar ba'zan asardagi so'zlardan foydalanadilar. Bu o'quvchilarga qiyinlik qilsa, bo'limdagi asosiy fikrni o'z so'zlari bilan aytib berishlari mumkin. Keyin o'quvchilar o'qituvchi bilan bu qismni qisqartirib hikoyalashda nimalar haqida gapirmaslik kerakligini, qaysilar ikkinchi darajali yoki kam ahamiyatli fikr ekanini aniqlaydilar. Asarning boshqa qismlari yuzasidan ham shunday ish olib boriladi va o'quvchilar asarni qisqartirib qayta hikoya qiladilar. O'qilgan asarni qisqartirib hikoya qilishga 3-sinf dan boshlab o'rgatiladi. Tanlab hikoyalash ham bolalarning tafakkuri va nutqini o'stirish vositalaridan biridir. Tanlab hikoyalashda o'quvchi:

1) o'qilgan matndan bir qismini, uning chegarasini ongli ravishda ajratib so'zlab beradi;

2) hikoyadan faqat bir voqeani aytib beradi;

3) hikoya mazmunini faqat bir syujet yo'nalishida so'zlab beradi.

Bolalar tanlab qayta hikoyalash malakasini hosil qilishga boshlang'ich sinf izohli o'qish darsida keng qo'llanadigan metodik usullar yordam beradi:

1) hikoya qismiga chizilgan rasm asosida hikoyalash;

2) hikoyadagi bir voqeani tasvirlovchi rasm asosida hikoyalash;

3) tanlab qayta hikoyalashni talab etadigan savollarga javob berish. O'quvchi tanlab hikoya qilishga tayyorlanganda o'qilgan matnni tahlil qiladi. Bunday tahlil bolalar tafakkurini, ular nutqidagi mustaqillikni o'stiradi va o'qilgan matn mazmunini o'zlashtirishga yordam beradi.

Hikoyani o'qish bilan bog'liq holda o'tkaziladigan ijodiy ishlar ham o'quvchilar nutqini, tafakkurini o'stiradi. Bular:

1) ijodiy qayta hikoyalash;

2) inssenirovka qilish;

3) o'qilgan asarga rasm chizish; hikoyani davom ettirish.

1. Ijodiy qayta hikoyalashda o'qilgan hikoyaning sharoitini, yo formasini o'zgartirib hikoya qilinadi, yoki hikoyani yangi epizodlar bilan to'ldirib hikoya qilinadi.

2. Inszenirovka yoki sahnalashtirishda o'quvchilar o'qilgan hikoyani sahnabop qilib o'zgartiradilar. Buning uchun ular hikoyaga ssenariy haqida, kostyum, qatnashuvchilarning imo-ishorasi haqida o'ylaydilar, monologik nutqni dialogik nutqqa aylantiradilar (bu tilni o'rgatish nuqtai nazaridan eng muhim ish hisoblanadi).

3. O'qilgan hikoyaga rasm chizishda o'quvchi rassomlar tomonidan chizilgan rasmlardan o'qilgan asarning mazmuniga mos rasm tanlaydi yoki o'zi rasm chizadi. Agar o'quvchi rasmni yaxshi chiza olmasa, o'zi chizmoqchi bo'lgan rasmni og'zaki tasvirlab beradi, ya'ni so'z bilan rasm chizadi.

4. O'qilgan hikoyani davom ettirish usuli maktab tajribasida keng qo'llanadi. Bu usul hikoyaning mazmuni uni davom ettirishga imkon beradigan asarlarda qo'llanadi.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar.

1. Nutq va uning turlari haqida so'zlang.

2. Og'zaki nutqni o'stirish yo'llarini ko'rsating.

3. YOzma nutqni o'stirish vositalarini sanang.

4. Og'zaki nutqni o'stirishda lug'at ishining o'rni.

5. lug'at ustida ishlash yo'llarini ayting.

6. 1- sinfda savol va topshiriqlar ustida ishlang.

7. 2- sinfda savol va topshiriqlar ustida ishlang.

8. 3- sinfda savol va topshiriqlar ustida ishlang.

9. 4- sinfda savol va topshiriqlar ustida ishlang. "O'qish darslarida texnika vositalaridan foydalanish" yoki "O'qish darslarida muzika" mavzusida axborot tayyorlang. O'qishdan "Boshlang'ich ta'lim" jurnalida bosilgan maqolalar ro'yxatini tuzing.

10. "4- sinfda o'qish darslari" qo'llanganini izohlang.

11. "1- sinfda o'qish darslari" qo'llanganini izohlang.

Tayanch so'zlar: she'r, she'riy hikoya, lirik she'r, ritmik nutq, qofiya, ilmiy-ommabop maqolalar, tarixiy mavzu, umumlashtiruvchi dars, qayta hikoyalash, ijodiy qayta hikoyalash, to'liq qayta hikoyalash, monologik nutqni dialogik nutqqa aylantirish, ichki nutq, tashqi nutq, og'zaki nutq, yozma nutq, chiroyli yozuv.

Sinfdan tashqari o'qish metodikasi

Reja:

1. Sinfdan tashqari o'qishning maqsad va vazifalari.

2. O'quvchilarning sinfdan tashqari o'qishni tashkil etish.

3. Sinfda va sinfdan tashqari o'qishning bog'liqligi.

4. Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlash tamoyillari va mavzulari.

5. Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlik shakllari, xususiyatlari

Sinfdan tashqari o'qishning maqsadi – o'qish malakalarini takomillashtirish, kitob tanlab oladigan muntazam kitob o'qiydigan, o'qilgan kitobni to'g'ri baholay oladigan ongli kitobxonni tarbiyalash. Maktablarda 1959 yildan boshlab maxsus sinfdan tashqari o'qish darslari tashkil etilgan.

Sinfdan tashqari o'qish 1-2 sinfda haftada 1 marta, 3-4 sinfda 2 haftada 1 marta o'tkaziladi. Savod o'rgatish jarayonida haftadagi oxirgi alifbe darsining 17-20 daqiqasi ajratiladi. Bu darslarning asosiy vazifasi o'quvchida badiiy kitoblarni o'qishga havas uyg'otish, o'qigan kitoblari yuzasidan kundalik yurita olishga o'rgatish, bolalar adabiyotining mashhur adiblari hayoti va ijodi bilan elementar tarzda tanishtirish.

Metodikaning vazifasi sinfdan tashqari o'qish uchun o'qiladigan adabiyotlar ro'yxatini tavsiya qilish, yillik o'quv rejasi va dars strukturasi namunalarini ishlab chiqishdir.

Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlashda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

1.O'zbek va chet el bolalar adabiyoti yozuvchilari asarlarini tanlash.

2.Kitob tanlashda o'quvchilarni har tomonlama tarbiyalashga xizmat qilishni ko'zda tutish.

3.Asar janri va mavzusini xilma-xilligiga e'tibor berish.

4.O'quvchilarning yoshi va saviyasiga muvofiqligini hisobga olish.

5.O'quvchilarning shaxsiy qiziqishini mustaqil o'qishni hisobga olish.

6.Mavsumiy tamoyilga amal qilish.

Sinfda o'qish – hayotga tayyorlash, STO' hayotning o'zidir.

Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlikning asosiy shakli maxsus STO' darslaridir, u erkin dars hisoblanadi. STO' darslarida o'quvchilarning kitobxonlik qiziqishlari, bilim doirasi, estetik taassurot, badiiy obrazlarning idrok etishi, ijodi rivojlanadi, faol kitobxonga xos ko'nikma va malakalar rivojlanadi.

STO' darslariga qo'yiladigan talablar:

- har bir darsni kirish suhbat bilan boshlash;
- har bir darsda o'quvchilar o'qigan kitoblar-asarlarni hisobga olish;
- har bir darsda o'qish uchun yangi asarlar tavsiya qilish;
- har bir darsda o'qilgan asar yuzasidan suhbat metodida tahlil ishlarini amalga oshirish;

- o'qilgan asarlar yuzasidan ko'rgazmalar tayyorlash, asarga taqriz yozish, asar muallifi haqida ma'lumotlar to'plash, albomlar tayyorlash, kitobxonlik kundaligini yuritish;

- har bir darsda tahlil qilingan asarlar yuzasidan umumlashtiruvchi, yakunlovchi suhbat uyushtirish.

Sinfdan tashqari o'qish darslarining muhim vazifalari:

- asar o'qish asar tanlashda o'quvchida mustaqillikni tarbiyalash, buning uchun mustaqil bajarish uchun topshiriqlar berish;

- qiziqarli mashq turlaridan foydalanish, eng yaxshi insholarni, taqrizlarni, yozuvchi haqida to'plangan ma'lumotlari o'qitish, "Tez aytish", "Topishmoqlar

topish”, “Ifodali o’qish”, “Maqollar aytish musobaqasi”, “Ertak to’qish”, “Bilimdonlar anjumani”, konkurslar tashkil qilish, muayyan mavzular bo’yicha savol-javoblar uyushtirish, o’qish tarzidagi ish turlaridan foydalanish zarur.

- Sinfdan tashqari o’qishning yillik taqvim rejasini tuzish. Bunda N.N.Svetlovskaya ishlab chiqqan STO’ bosqichlariga rioya qilish. Sinfdan tashqari o’qishga rahbarlikning yordamchi shakllariga:

1. Kitobni targ’ib qilish. Sinfdan tashqari o’qishga tavsiya qilinadigan asarlar ro’yxati sinfga yoki maktabning maxsus joyiga osib qo’yiladi, ular vaqti-vaqti bilan yangilanib turadi. Ko’rgazmalar tashkil qilinadi, o’qituvchi maxsus suhbatlar uyushtiradi.

2. YAKka tartibdagi yordam va kundalik tekshiruv. O’quvchi o’qigan kitoblari yuzasidan suhbat uyushtiriladi, o’qigan kitoblar hisobga olinadi, shaxsiy fikrlar aniqlanadi, uy kutubxonalari bilan tanishiladi, ota-onalar bilan suhbatlashiladi.

3. Sinfdan tashqari o’qish yuzasidan ommaviy ishlar: adabiy ertaklar, viktorinalar, yozuvchilar bilan uchrashuvlar, adabiy ekskursiyalar ular uchun maxsus tayyorlaniladi.

4. Kutubxonaga yozilish. 1-sinf o’quvchilari o’qituvchining ruxsati bilan, tavsiyasi bilan kutubxonaga a’zo bo’ladi.

5. O’quvchilarning o’qiganlarini hisobga olishda ularning kitobxonlik kundaligidan foydalanish.

1-sinf o’quvchilari 2-yarim yillikdan boshlab kitobxonlik kundaligiga yozuvchining ismi, familiyasi va kitob nomini yozadi. 2-sinfda esa unga nashr etilgan joyi va yilini qo’shib yozadilar. 3-4- sinfda o’qigan kitobiga taqriz yozadi, o’z mulohazalarini yozadi, ya’ni munosabat bildiradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Sinfda o’qish va STO’ darslarining maqsadi.
2. Sinfdan tashqari o’qish darslari va o’quv dasturi.
3. Sinfdan tashqari o’qishni tashkillash.
4. Sinfdan tashqari o’qishga rahbarlik shakllarini yoritib bering.
- 5.

Tayanch iboralar: Dastur, DTS, o’qish darslari, STO’ darslari, ta’lim-tarbiya, dunyoqarash, nutq, fikrlash, o’qish sifatlari, kutubxona, kitob.

Mustaqil o’qish malakalarini shakllantirish bosqichlari

Sinfdan tashqari o’qish darslarning turlari

Reja:

1. Mustaqil o’qish malakalarini shakllantirish bosqichlari.
2. Sinfdan tashqari o’qish darslari turlari:
  - a) tayyorlov bosqich;
  - b) boshlang’ich bosqich;
  - v) mehnat bosqichlar haqida.
3. Sinfdan tashqari o’qish darslari qurilishi.

4. Sinf dan tashqari o'qish darslari ishlaridan namunalar.

Sinf dan tashqari o'qish darslari o'quvchilarda mustaqil kitob tanlash va o'qish malakalarini shakllantiradi. Mustaqil o'qish malakasini shakllantirish 3 bosqichga bo'linadi:

1. Tayyorlov bosqichi. Bu 1-sinfning savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Unga darsning bir qismi 17-20 daqiqasi ajratilgani uchun STO' mashg'uloti deb yuritiladi. Uning o'ziga xos xususiyatlari shundaki, o'qituvchi asarni o'zi tanlaydi, asarning kichik hajmda bo'lishiga va boshqa kitob tanlash tamoyillariga e'tibor beradi. Asarni o'zi o'qib beradi. O'quvchilar asarni eshitishga, eshitganlarini idrok etishga, ularga soddagina baho berishga, asar mazmuni bilan sarlavhasining mosligini aniqlashga o'rgatiladi, asar mazmunini hikoyalab berishga o'rgatiladi. O'qish gigienasi, kitobga qanday munosabatda bo'lish bilan tanishadilar.

2. Boshlang'ich bosqich. 1-sinfning 2-yarim yilligiga to'g'ri keladi. 1- va 2 – bosqichdagi STO' haftada bir marta o'tkaziladi. Boshlang'ich bosqichda 45 daqiqalik dars ajratiladi. Tanlangan asar yaxshi o'qiydigan o'quvchiga maxsus tayyorgarlikdan so'ng o'qitiladi. Asarning oson o'qiladigan o'rinlarini bo'sh o'qiydigan o'quvchilarga o'qitish mumkin. Bu ularda o'qishga qiziqish uyg'otadi. Asar o'qilgach o'quvchilar asar nomini, muallifi bilan tanishadilar, rasmlarni tomosha qiladilar, kitobxonlik daftarlariga u haqida qisqa va soddagina qilib muallif, asar nomini yozadilar. Asar elementar tarzda tahlil qilinadi.

3. Asosiy bosqich 3-4 sinfga to'g'ri keladi. Bu davrda o'quvchilarning o'qish malakalari mustahkamlanadi. Bu bosqichda o'quvchilarning sinf dan tashqari o'qiganlariga baho qo'yiladi. Baho qo'yishda dastur talablariga asoslanadi: sinfning umumiy ishlariga qatnashishi, o'qigan kitoblarning sifat o'zlashtirishiga miqdoriga, o'qigan kitobiga munosabat bildirgan olishiga e'tibor beriladi. Bunda o'quvchilar muayyan mavzuga doir bir necha asarlarni o'qib keladilar, ularning ayrim o'rinlarini ifodali o'qib beradilar, o'qigan asarlarini o'zaro taqqoslaydilar.

Sinf dan tashqari o'qish darslarini xususiyatlari. STO' bosqichlari, dastur talablari, tarbiyaviy vazifalari, o'quvchilarning qiziqishlari bilan belgilanadi. Masalan, tayyorlov bosqichida kichik hajmdagi asarni o'qituvchi o'qib bersa, o'qilganlari yuzasidan suhbat, qayta hikoyalash o'tkazilsa, boshlang'ich bosqichda, butun sinf o'quvchilari bir xil kitob bilan ta'minlanadi, barcha o'quvchilar bitta matn ustida ishlaydilar. Bunda bitta yozuvchi yoki bir mavzudagi asarlar ko'rgazmasi tashkil qilinadi. Asar ichda o'qishga topshirilishi ham mumkin, albomlar tayyorlanadi, kinofilm, diafilmlardan parchalar ko'rsatiladi, musiqiy daqiqalar o'tkaziladi, asar mazmuni yuzasidan ijodiy rasmlar chizdiriladi, kitobni saqlash maqsadida, kitobni yamash, o'rash o'rgatiladi, "Ertaklar bayramlari", "Ifodali o'qish konkursi" o'tkaziladi.

Asar tahliliga doir ishlar kengaytiriladi, o'quvchilar o'qiganlarini taqqoslashga umumashtirishga, xulosalashga o'rgatiladi. Qahramonlarni elementar tavsiflaydi.

Rollarga bo'lib o'qishdan foydalaniladi. Asosiy bosqichda STO' darslari 2-sinfda haftada 1 marta, 3-4-sinflarda 2 haftada 1 marta o'tkaziladi. O'quvchilar mustaqil o'qishga o'rgatiladi, ular "G'uncha", "Gulxan" jurnallari bilan, "Tong

yulduzi” gazetasi bilan tanishtiriladi, ya’ni bolalar matbuoti bilan tanishtiriladi. Bu bosqichda o’zbek qardosh, chet el adabiyoti yozuvchilarining turli janrdagi, turli mavzudagi asarlaridan foydalaniladi. Qo’shimcha sahnalashtirishlardan foydalaniladi. Bir darsga o’quvchilar bir nechta asarlar o’qib kelib, ular haqida o’z fikrlarini aytib beradilar. Qahramonlarni tasvirlab rasm chizadilar. YOzuvchilar hayoti va ijodiga doir kechalar uyushtiriladi. SHu tarzda adabiyotni sevadigan, mustaqil fikr yurita oladigan kitobxon shaxsi shakllantiriladi.

Dars qurilishiga doir dars namunalari:

I. Tayyorlov bosqichi.

Mavzu: “CHo’pon yigit SHiroq”

Darsning maqsadi:

- a) afsonaviy qahramonlar haqida ma’lumot berish;
- b) o’quvchilarda vatan tushunchasini, vatanparvarlik tuyg’ularini tarbiyalash.

Darsning metodi: suhbat.

Darsning jihozi: asar mazmunini yorituvchi rasmlar

Darsning borishi:

1. Kirish suhbat.

O’quvchilardan Vatanni dushmandan asragan qahramonlardan kimlarni bilishlari so’raladi. To’maris, Jaloliddin Manguberdi, Najmiddin Kubro, Amir Temur nomlari sanalib, SHiroq degan qahramon ham o’tganligini, uning qahramonligi haqida xalqimiz, “CHo’pon yigit SHiroq” degan afsona yaratgani aytiladi.

2. “CHo’pon yigit SHiroq” afsonasi o’qib beriladi.

3. Afsona yuzasidan dastlabki suhbat:

Afsona sizga yoqdimi? Unda kimning qahramonligi hikoya qilib berilgan? SHiroq nima uchun xanjar bilan burni, quloqlarini kesdi? SHiroq kimning oldiga bordi? U shoh Doroga nima dedi? SHiroq Doro qo’shinlarini qaerga olib bordi? SHiroq nima deb hayqirdi?

O’quvchilar javobi umumlashtirilib, ular vatanni sevishga, uning tinchligi uchun kurashishga chorlaydilar.

4. Asarga ishlangan rasmlar ko’rsatiladi.

5. SHiroq rasmini uyda chizib kelish topshirig’i beriladi.

Ota-onalardan qahramonlar haqida ertak, hikoya, bilib kelishlari va ota-onalarga SHiroq haqida gapirib berishlari aytiladi.

6. YAna nimalar haqida bilishni istashlari o’quvchilardan so’raladi.

II. Boshlang’ich bosqich.

Mavzu: “Tabiat – mening uyim”

Darsnig maqsadi: she’r mazmuni bilan tanishtirish va tabiat haqidagi bilim, malakalarini rivojlantirish. SHe’r o’qish sifatlarini takomillashtirish. Tabiatga mehr-muhabbat hissini kuchaytiradi.

Dars tipi: YAngi bilim beruvchi.

Dars usuli: Suhbat, tushuntirish.

Dars jihozi: Tabiat manzarasi tasvirlangan plakat, rasmlar, qushlarning rasmlari.

Darsning borishi:

- A) salomlashish
- B) davomatni aniqlash
- V) darsga hozirlash
- G) yangi mavzuning bayoni.

1. Bir necha o'quvchiga "Tabiat – mening uyim" she'ri yod aytiriladi.

Dalalarni aylansam,	SHivirlasam giyohga:
Uzoq xayolga botsam,	Hapriqqancha: – Ey ko'kat,
CHigirtkalar qo'shig'in	Nega keldim dunyoga,
O'tloqda tinglab yotsam.	YAshamoq sirin o'rgat?
Tabiat mening uyim	Toshni yorgan giyohlar
Tabiat jonimda jon	Sabotdan dars o'qisin,
SHivirlayman men unga	Oy cho'milgan daryolar
Va onamga: – Onajon!	Bolaga she'r to'qisin.
SHundanmi ko'ksim og'rir	Uchadi bola tomon
Zaharlansa ona er,	SHu sabab mening so'zim:
Tabiat mening uyim	– Tabiat – jonimda jon,
Tabiat eng go'zal she'r.	Tabiat mening uyim.

1. SHE'r yuzasidan suhbat.

Barakalla, bolajonlar, juda chiroyli she'r aytdinglar. Joyingizga o'tiring.

- Tabiat shoirning uyi ekan (bolalarning javob).
- Tabiat sizning uyingiz emasi?
- Zamira tabiat sening ham uyingmi?
- Tabiat mening ham uyimdir. SHu tabiat qo'ynida tug'ilib ulg'aydim.
- Murodbek tabiat sening ham uyingmi?
- Tabiat mening ham uyim. Negaki men ham shu tabiat qo'ynida yashayman.

Tabiat qo'ynida o'sgan mevalardan iste'mol qilaman.

Juda yaxshi bolalar.

Bolalar hozir o'rtoqlaringiz o'qigan she'rlarning mualliflari nimani kuylashyapti.

Nima haqida gapirishyapti?

- Tabiat haqida (bolalar javobi).
- Siz yuqorida o'rtoqlaringiz ishtirokida X.Davronning "Tabiat mening uyim" she'rini tingladingiz. SHE'rdan nimalar deyilgan ekan?

- SHE'rdan dalalarni aylanaman, chigirtkalar qo'shig'ini eshitaman, gullarni unib, bulbullarni shod qilsam, o't bilan suhbatlashsam, mushukni sut bilan mehmon qilsam, hayron bo'lmang. Ular mening do'stlarim. Ular bilan ko'nglim xush. Tabiat mening uyimlar, deb aytyapti (bolalar javobi).

- Juda yaxshi, Ne'matjon.

- SHahloxon, sen davom ettirgin.

- Mening tomirimga tutash o't ildizi, tunlari, oyu yulduzlari tunlarimni yoritadi. Orol dengizi qurib boryapti. Ona er zaharlansa, ko'ksim og'riyapti. Sen uni asra, mangu qolsin, o'lmasin, deyapti (bolalar javobi).

- Demak, bolalar biz tanishgan she'rlarimizda tabiat kuylangan ekan. Tabiat bizning ikkinchi onamiz. CHunki biz dengiz va tabiat quchog'ida yashaymiz. SHuning uchun ham biz uni "Ona tabiat" deb ataymiz.

Uning bag'ridagi o'simliklarni, qushlarni, hayvonlarni, dengizu, ko'llarni va boshqa boyliklarni asrashimiz, e'zozlashimiz kerak. tabiat insonga birgina toza suv, havo, oziq-ovqat, kiyim-kechakkina emas, sog'liq, a'lo kayfiyat ham beradi.

- Bolalar tabiatimizni qushlarsiz tasavvur qila olmaymiz. Ular tabiatning nodir va g'alati jonivorlaridan biri. Ular zararkunanda hashoratlarni eb, kishilarga foyda keltiradi va estetik zavq baxsh etadi. Siz ularni sayrashidan olam-olam zavq olasiz.

Masalan: Bulbul, sa'va va boshqalar. (SHu o'rinda qushlarning rasmi ko'rsatiladi. "Bahor valsi" eshittiriladi).

Hasharotlardan kapalak va ninachilar tabiatimizning jonli bezagidir. Kapalaklar o'z chiroyi bilan o'ziga maftun etadilar. Gullar chamani uzra qanot qoqib, hayot qo'shig'ini kuylashadi. Lekin hozirgi kunda ularning turlari kamayib ketgan. Buni hamisha yodda tuting. Ularni asrang, ermakka kapalak tutmang. (Rasm ko'rsatiladi). YA'ni bizning hayotimizda o'simliklar ham katta o'rin tutadi. Ayniqsa, yalpiz, qoqi o't, otquloq kabi ko'katlar inson salomatligini tiklashda o'rni kattadir.

- Bolalar bizning hayotimizda yana bir muhim narsa obi-hayotdir. Biz suvsiz hayotimizni tasavvur qila olmaymiz. Mana shu suv ham tabiat qo'ynidan inju bo'lib oqadi. Suvni ham asrashimiz kerak. Buning uchun daryolarni, ko'llarni, irmoqlarni saqlamog'imiz darkor. Turmushda kundalik hayotimizda suvlarni tejab ishlatimg'...

Demak, o'quvchilar tabiatimizni bundan ham chiroyli, obod bo'lishi siz bilan bizning qo'limizda ekan.

O'quvchilarning tabiat haqida yodlagan she'rlaridan aytirish.

Topishmoq va maqollar bilasizmi?

– Qani, Zuhraxon, sen nima aytmoqchisan?

Topishmoq

Dengizu daryoda yashar,

Asosan ko'llarda kezar.

Zeriksa bormi, osmondan

Zamin uzra qaytib tushar. (Suv)

Ikki yaproq bir tanda,

Kezar gulzor chamanda. (Kapak)

SHoirlarning she'rlar to'plamlar ko'rgazmasini o'tkazish.

Uyga vazifa: Gullar haqida she'r yod olib kelish. Keyingi darsimizda "Gullar aytishuvi" qilamiz.

Darsni yakunlash.

Tekshirish uchun savol va topshiriqlar:

1. STO' uchun kitob tanlashda o'qituvchi qanday tamoyillarga asoslanadi?
2. Sinfdan tashqari o'qish tuzilishida sinfdan tashqari o'qish darslarining o'rin va rolini aytimg'.

3. Sinfdan tashqari o'qish darslarini o'qish darsiga qiyoslang, uning xususiyatlarini ayting. Sinfdan tashqari o'qish darsiga qo'yilgan asosiy talablarni sanab bering.

4. Tayyorgarlik, boshlang'ich va asosiy bosqichlardagi sinfdan tashqari o'qish darslarida o'quvchilarda kitob o'qishda mustaqillik qanday tarbiyalanishini izohlang.

5. Sinfdan tashqari o'qish darsi rejasini ishlab bering (mavzu, bosqich va dars turini o'zingiz tanlang).

6. STO' ning o'quvchi dunyoqarashi, shakllanishidagi, ahamiyatini so'zlang.

Tayanch so'zlar: sinfdan tashqari o'qish, tayyorlov davri, boshlang'ich bosqich, asosiy bosqich, erkin dars, kitob tanlash tamoyili, ommaviy ishlar, o'qiganini hisobga olish, reja, ishlanma, mavzu, sinfda o'qish, ta'lim-tarbiya.